

जलसंवाद

भारतीय जलसंस्कृती मंडळ, औरंगाबाद पुरस्कृत

■ प्रेरणा व मार्गदर्शन
डॉ.माधवराव चितळे
न्या. नरेंद्र चपळगावकर

■ संस्थापक संपादक
डॉ.दत्ता देशकर
कै.प्रदीप चिटगोपेकर

■ वर्तमान संपादक
डॉ.दत्ता देशकर
श्री.मुकुंद धाराशिवकर

■ मुखपृष्ठ व सजावट
अर्चना देशकर

■ अंतर्गत मांडणी व अक्षर जुळवणी
आरती कुलकर्णी

■ मुद्रण
श्री. जे. प्रिंटर्स, दत्तकुटी १४१६, सदाशिव पेठ
पुणे - ४११०३०

■ वार्षिक वर्गणी : ३०० /-
पंचवार्षिक वर्गणी : रू.१२५० /-
आजीवन वर्गणी : रू.२५०० /-

■ जाहिरातींचे दर
मलपृष्ठ क्र. ४ रू.१०,०००/-
वेष्टण पृष्ठ २ व ३ . रू.७,५००/-
आतील रंगीत पान रू.५,०००/-
आतील साधे पान रू. ३,०००/-

या अंकाचे मूल्य : रू. ४०/-

अनुक्रमणिका

- संपादकीय / ४
- सत्र पहिले - संमेलनाचे उद्घाटन / ५
- सत्र दुसरे - साहित्यात आवर्षणाचे पडलेले प्रतिबिंब / १२
- सत्र तिसरे - जलप्रदूषण - कारणे व उपाय / १५
- सत्र चवथे - उद्योगासाठी पाणी / १८
- सत्र पाचवे - कवी संमेलन
विषय : पाण्यावरच्या कविता / २१
- सत्र सहावे - खुली मुलाखत
विषय : जलविंडी / २३
- सत्र सातवे - समन्यायी पाणी वाटप / २५
- सत्र आठवे - पाण्याची साठवण व्यवस्था / २८
- सत्र नववे - जलसाक्षरतेचा प्रचार आणि प्रसार / ३१
- सत्र दहावे - संमेलनाचा समारोप / ३४
- जल व्यवस्थापनाचा ऐतिहासिक वारसा असलेल्या औरंगाबादमध्ये आयोजित ९ वे जलसाहित्य संमेलन - एक संक्षिप्त वृत्तांत - डॉ. शरद भोगले / ३७

जलसंवाद हे मासिक मालक, मुद्रक व प्रकाशक
डॉ.दत्ता गणेश देशकर यांनी श्री.जे. प्रिंटर्स, दत्तकुटी १४१६,
सदाशिव पेठ, पुणे - ४११०३०, येथे छापून अ- २०१,
व्यंकटेश मीराबेल अपार्टमेंट्स, पॅनकार्ड क्लब जवळ, बाणेर
हिल्स, पुणे ४११०४५ येथे प्रसिध्द केले.
संपादक डॉ.दत्ता देशकर .
फोन : ०९३२५२०३१०९
Email : jalasamvad@gmail.com,
dgdwater@gmail.com

संपादकीय

९ व्या जल साहित्य संमेलनाचे निमित्ताने काढण्यात आलेला विशेषांक वाचकांचे हाती देतांना मनस्वी आनंद होत आहे. बरेच महिने आधीपासून ठरलेले हे संमेलन काही कारणामुळे औरंगाबादला घाई घाईने घेणे अपरिहार्य ठरले. डॉ. माधवराव चितळे हे संमेलन औरंगाबादला घेण्यासाठी विशेष उत्सुक नव्हते. औरंगाबादला जलक्षेत्रात भरपूर कार्यकर्ते आधीच आहेत तिथे हे संमेलन घेण्यापेक्षा ज्या ठिकाणी भारतीय जल संस्कृती मंडळ अजून पोहोचले नाही त्या ठिकाणी हे संमेलन घेण्यात यावे याबद्दल ते आग्रही होते. पण इतर ठिकाणी चाचपणी करूनसुद्धा इतक्या कमी वेळात प्रतिसाद मिळू शकत नव्हता म्हणून शेवटी कसेवसे हे संमेलन औरंगाबादला घेण्यासाठी त्यांनी आपला पाठिंबा व्यक्त केला. औरंगाबादला एमआयटी मध्ये पाणी व्यवस्थापनाबद्दल अभ्यासक्रम शिकवला जात असल्यामुळे ही संस्था या संमेलनासाठी निश्चित करावी असे सर्वानुमते ठरले आणि मगच त्या संस्थेचे महासंचालक श्री. मुनिष शर्मा यांच्याशी संपर्क साधण्यात आला. त्यांनीही मदतीचा हात पुढे केला आणि मगच पुढील सर्व निर्णय वेगाने घेण्यात येवून हे संमेलन औरंगाबादला साकार झाले. एमआयटीने सर्व सोयी उपलब्ध करून देण्याचे अभिवचन दिले आणि मग संमेलनाचे आयोजक हे निश्चित झाले. हे संमेलन यशस्वी करण्यासाठी स्वतः महासंचालक, प्राध्यापक, कर्मचारी रावराव रावले आणि त्यांनी हे संमेलन यशस्वी करण्यात मोठा हातभार लावला. या सर्वांसाठी भारतीय जल संस्कृती मंडळ एमआयटीचे ऋणी आहेत.

या नंतर एका पाठोपाठ सभा होवून कार्यक्रमाची रूपरेषा आखण्यात आली. ज्या ज्या ठिकाणी संमेलन घेतले जाते त्या त्या ठिकाणचे पाणी प्रश्न संमेलनात अभ्यासले जावे हे संमेलनाचे उद्दिष्ट्य असावे असे ठरले असल्यामुळे मराठवाड्यातील पाणी प्रश्नाची यादी करून सत्रांचे नियोजन करण्यात आले. नुकताच पडलेला मोठा दुष्काळ मराठवाड्याला खीळखीळा करून गेला याचे प्रतिबिंब साहित्यावर किती प्रमाणात पडले आहे याचा मागोवा घेण्यासाठी दुष्काळाचे साहित्यावर पडलेले प्रतिबिंब असे एक सत्र आखण्यात आले. गेल्या काही महिन्यात मराठवाड्यात तलावांमधील आणि नाल्यांमधील गाळ काढून जलसाठे वाढविण्यासाठी भरपूर प्रयत्न करण्यात आले. त्याची नोंद घेण्यासाठी जलसाठ्यांमध्ये वृद्धी कशी करावी यावरही एक सत्र आयोजित करण्यात आले. गेल्या काही वर्षांपासून मराठवाड्याचा औद्योगिक विकास फार झपाट्याने होत आहे, यामुळे नवनवीन कारखाने तर निघतातच पण त्याचबरोबर जी रोजगार निर्मिती होते त्यामुळे शहराची लोकसंख्याही वेगाने वाढत आहे. सहाय्यक उद्योग, या सर्वांना मदत करणाऱ्या सेवा संस्था यांच्यातही भरमसाठ वाढ होत आहे. त्यामुळे आधिच जाणवत असलेला पाणी प्रश्न अधिकच गंभीर होत आहे. त्याचबरोबर पाण्यातील प्रदूषणातही वाढ होत आहे. या सर्वांचा संयुक्त परिणाम म्हणून उद्योगासाठी पाणी आणि जलप्रदूषण हेही विषय चर्चेसाठी ठेवण्यात आले आहेत. न्यायमूर्ती चपळगावकर यांनी आपल्या भाषणात म्हटल्याप्रमाणे जल साहित्य संमेलनांमध्ये चर्चेची गुणवत्ताही वाढीस लागली आहे ही निश्चितच समाधानाची बाब आहे. वक्ते अधिक तयारी करून यावयाल लागले आहे व त्यामुळे पाण्याबद्दलच्या ज्ञानाची भूक आणि समजही वाढीस लागत आहे.

खाजगीत बोलतांना एमआयटीचे महासंचालक यांनी एक मोठा महत्वाचा प्रश्न विचारला. पाणी प्रश्न हा इतका महत्वाचा व दाहक असूनसुद्धा संमेलनात भाग घेणाऱ्या लोकांची संख्या कमी का ? हा त्यांचा प्रश्न होता जो निश्चितच विचार करायला लावणारा आहे. संमेलन आयोजित करतांना आपण कुठे कमी तर पडत नाही ना याचाही विचार या चर्चेतून दृगोचर झाला. भविष्यातील संमेलनाचे आयोजन करतांना संमेलनास भरपूर प्रसिध्दी देण्यात यावी व त्या भागातील सामाजिक आणि शैक्षणिक संस्थांना आपले प्रतिनिधी संमेलनाला पाठविण्यासाठी आग्रह करण्यात यावा असा निष्कर्ष या चर्चेतून निघाला. भारतीय जल संस्कृती मंडळाचा शाखा विस्तारही वेगाने होत आहे. प्रत्येक शाखेतून २० - २५ सभासद संमेलनाला येवू शकले तर त्याद्वारे संख्या निश्चितच वाढू शकेल व तळमळीने काम करणारे कार्यकर्ते त्यातून निर्माण होतील.

कोणतेही संमेलन घेत असतांना आर्थिक बाजू संभाळण्यासाठी भरपूर प्रयत्न करावे लागतात. मंडळाशी निगडित असलेल्या सर्व कार्यकर्त्यांनी या संदर्भात आपले योगदान कमी पडू दिले नाही व त्यामुळे संमेलनाचे आर्थिक गणित चांगल्या प्रकारे जमू शकले ही निश्चितच जमेची बाजू आहे. यासाठी सर्व कार्यकर्त्यांचे आणि त्यांना आर्थिक मदत करणाऱ्या व्यक्तींचे व संस्थांचे अभिनंदन करावेसे वाटते.

आता पुढचे संमेलन केव्हा आणि कुठे याबद्दल चर्चा सुरू झाली आहे. पुढचे संमेलन ठाण्याला घेण्यात यावे अशी विनंती येथील काही संस्थांनी केली असल्यामुळे कदाचित पुढच्या संमेलनाला आपण तिथे भेटू या. तोपर्यंत बाय बाय.....

संपादक

सत्र पहिले - संमेलनाचे उद्घाटन

स्वागताध्यक्ष : श्री. मुनिष शर्मा, महासंचालक, एमआयटी, औरंगाबाद
संमेलनाचे उद्घाटक : डॉ. विजय पांढरीपांडे, कुलगुरू - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद
संमेलनाचे अध्यक्ष : न्यायमूर्ती श्री. नरेंद्र चपळगावकर

९ व्या जल साहित्य संमेलनाचे उद्घाटन थाटामाटात पार पडले. या वेळचे संमेलन औरंगाबाद येथे एमआयटी या संस्थेमध्ये आयोजित करण्यात आले होते. या संस्थेने संमेलनाला आवश्यक त्या सर्व सोयी सुविधा पुरविण्याचा चंगच बांधला होता. संस्थेचे संचालक श्री. मुनिष शर्मा हे या सर्व व्यवस्थेची जातीनी देखभाल करीत होते व व्यवस्थेत कोणच्याही प्रकारची त्रुटी राहू नये यासाठी सर्व विद्यार्थी, प्राध्यापक व कर्मचारी सहकार्य करीत होते. संमेलनाचे यश हे व्यवस्थेवर अवलंबून राहते याची जाणीव त्यांना असल्यामुळे त्यांनी व्यवस्थेत कोणच्याही प्रकारची त्रुटी राहू नये याची खात्री करून घेतली. संमेलनाचे सचिव आणि भारतीय जल संस्कृती मंडळ शाखा औरंगाबादचे सचिव प्राध्यापक रमेश पांडव यांच्यावर तर डबल जबाबदारी होती. एका बाजूने संस्थेचे सचिव व त्याचबरोबर एमआयटी चे कर्मचारी या दोन्ही बाजू संभाळतांना त्यांची कसरत बघण्यासारखी होती.

१३ मार्च २०१४ ला सकाळी १० वाजता नियोजित वेळेस उद्घाटन सोहोळा सुरु झाला. संमेलनाचे उद्घाटक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाचे कुलगुरू डॉ. पांढरीपांडे,

संमेलनाचे अध्यक्ष न्यायमूर्ती नरेंद्र चपळगावकर, भारतीय जलसंस्कृती मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. दत्ता देशकर व मंडळाचे इतर पदाधिकारी व्यासपीठावर उपस्थित झाले व कार्यक्रमाला औपचारिक सुरुवात झाली. मंडळाच्या सचिव श्रीमती डॉ. क्षमा खोब्रागडे यांनी उपस्थितांचे स्वागत केले व त्यानंतर त्यांनी अध्यक्ष डॉ. दत्ता देशकर यांना प्रास्ताविक करण्यासाठी आमंत्रित केले.

उद्घाटन सोहोळ्यास सुरुवात. सर्व पाहुणे आसनस्थ

प्रास्ताविक - डॉ. दत्ता देशकर

प्रारंभी भारतीय जल संस्कृती मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. दत्ता देशकर यांनी प्रमुख पाहुण्यांचे व सर्व उपस्थितांचे स्वागत केले. भारतीय जल संस्कृती मंडळाची स्थापना कोणत्या उद्देशाने झाली व ते उद्देश पूर्ण करण्यासाठी गेल्या १० वर्षांत संस्थेने काय प्रगती केली याचा त्यांनी आपल्या प्रास्ताविकात आढावा घेतला. भारतीय जल संस्कृती मंडळाच्या विविध धारा कोणत्या व त्यांच्या द्वारे काय

डॉ. दत्ता देशकर यांचे प्रास्ताविक

कार्यक्रम घेतले जातात याबद्दल त्यांनी थोडक्यात विवेचन केले व आता पावेतो झालेल्या आठ संमेलनांचा थोडक्यात परामर्ष घेतला. संमेलन कोणत्या उद्देशाने घेतले जाते व त्यात स्थानिक पाणी प्रश्नांचा कशाप्रकारे शोध घेतला जातो हेही त्यांनी थोडक्यात स्पष्ट केले. या संमेलनात समन्यायी पाणी वाटप, जलसाठ्यांचे सबलीकरण, उद्योगाशी निगडित पाणी व्यवस्था, साहित्यात दुष्काळाचे पडलेले प्रतिबिंब या विषयावर सखोल चर्चा व्हावी अशी अपेक्षा त्यांनी आपल्या प्रास्ताविकात व्यक्त केली. सर्व उपस्थितांचे पुन्हा एकदा स्वागत करून त्यांनी आपले प्रास्ताविक पूर्ण केले.

स्वागताध्यक्ष श्री. मुनिष शर्मा यांचे स्वागत पर भाषण :

ज्यांनी संमेलन यशस्वी करण्यासाठी अथक प्रयत्न केले ते एमआयटी चे संचालक यांनी संमेलनाचे स्वागताध्यक्ष म्हणून सर्वांचे हार्दिक स्वागत केले. मंडळाचे सर्व पदाधिकारी आवर्जून मागे लागल्यामुळे मी स्वागताध्यक्षाचे पद स्वीकारले आणि त्यामुळे आज आपल्या स्वागतासाठी मी या ठिकाणी उपस्थित आहे. २०१२ साली पडलेला मोठा दुष्काळ महाराष्ट्राच्या ग्रामीण जीवनाला संपूर्ण हादरून टाकणारा ठरला आणि पाणी नसले म्हणजे काय होते याची जाणीव या दुष्काळाने सर्वांना करून दिली. त्यामुळे हा दुष्काळ या संमेलनाचा आणि त्यातील चर्चेचा केंद्रबिंदू राहावा असे मला व्यक्तिशः वाटते.

औरंगाबाद शहर एक औद्योगिक शहर म्हणून नावारूपाला येत आहे. नवनवीन उद्योगांबरोबर शहराची लोकसंख्याही वाढावयास लागली आहे. त्यामुळे या परिसराचा पाणी

प्रश्न हा अधिक तीव्रतेने जाणवत आहे. हेही आवाहन या संमेलनासमोर आहे असे मला वाटते.

पाण्याची उपलब्धता हा खरे पाहिल्यास या प्रदेशासाठी कळीचा मुद्दा बनलेला आहे. किमान १७०० क्युबीक मीटर प्रति व्यक्ती पाणी उपलब्ध असल्यास परिस्थिती समाधानकारक आहे असे समजले जाते. पण या परिसरातील उपलब्धता १००० क्युबीक मीटरपर्यंत घसरलेली आहे व भविष्यात ही आणखी घसरणार आहे ही सांगण्याची आवश्यकता पडू नये. समाजाला जे पाणी मिळते त्यातील फक्त २० टक्के जनतेलाच गुणवत्तायुक्त पाणी मिळते हीही एक चिंता वाटणारी बाब आहे. भूजलाचा उपसा वेगाने वाढत चालला आहे व उपशाचा दर भविष्यात आणखीही वाढण्याची शक्यता आहे. ही परिस्थिती हाताबाहेर जाण्याच्या आधी कशी सुधारली जावू शकते हे या संमेलनासमोरचे एक आवाहन ठरणार आहे.

दर वर्षी १० दशलक्ष नवीन नौकऱ्या उपलब्ध झाल्या तरच समाजाच्या विकासाला गती येवू शकेल म्हणजेच पुढील १० वर्षांत १०० दशलक्ष रोजगाराची निर्मिती व्हावयास हवी. शेती, उद्योग आणि सेवा उद्योग यांच्याद्वारे रोजगार निर्मिती होत असते. अर्थात या सर्व रोजगार निर्मितीचा पाया हा शेतीच समजावयास हवा.

श्री. मुनिष शर्मा यांचे स्वागतपर भाषण

शेतीची उत्पादकता वाढण्यासाठी पाणी हा एक महत्त्वाचा घटक ठरतो. पण अनियमित आणि बेभरवशाचा पावसाळा हा या उत्पादन वाढीला हानीकारक ठरत आहे. शेती व्यवसाय हा अस्थिर होवू नये म्हणून पाण्याचा संचय आणि पुनर्भरण ही आज काळाची गरज बनली आहे. मोठी धरणे बांधून हा प्रश्न सोडविता येवू शकेल किंवा नाही याबद्दल शंका निर्माण होत आहे. त्यामुळे हे आवाहन कशा प्रकारे सोडविता येईल याबद्दलही संमेलनात विचार होणे आवश्यक आहे असे मला वाटते.

या संमेलनाच्या निमित्ताने आपण सर्वांनी या संस्थेला भेट दिली हे मी माझे भाग्य समजतो व हे संमेलन यशस्वी ठरो अशी इच्छा व्यक्त करून माझे दोन शब्द संपवितो.

स्मरणिकेचे प्रकाशन :

९ व्या जल साहित्य संमेलनाच्या निमित्ताने संयोजकांनी एक 'जलसंवेदन' नावाची स्मरणिका प्रकाशित करण्याचे ठरविले. प्रमुख पाहुण्यांच्या हस्ते या स्मरणिकेचे प्रकाशन करण्यात आले.

संमेलनाप्रीत्यर्थ काढलेल्या स्मरणिकेचे प्रकाशन

'जलपुष्प' काव्य संग्रहाचे प्रकाशन :

कल्याण येथील कवी श्री. श्रीधर खंडापूरकर यांनी लिहिलेल्या कवितांचा संग्रह असलेले जलपुष्प नावाचे पुस्तकही या संमेलनात प्रकाशित करण्यात आले. आतापर्यंत श्री. खंडापूरकर यांनी पाणी या विषयावर तीन कविता संग्रह प्रकाशित केले आहे त्यात आणखी एकाची भर पडल्यामुळे त्यांचे सर्वांनी अभिनंदन केले.

डॉ. पांढरीपांडे यांचे उद्घाटन पर भाषण :

सुरुवातीचे सर्व सोपस्कार आटोपल्यावर संमेलनाचे उद्घाटक डॉ. पांढरीपांडे यांना उद्घाटनपर भाषण देण्यासाठी पाचारण करण्यात आले. भाषणाच्या सुरुवातीलाच संमेलनाचे उद्घाटन झाल्याचे टाळ्यांच्या गजरात घोषित केले. पाण्याचे संवर्धन, संरक्षण आणि व्यवस्थापन या तीन गोष्टींचा पाण्याच्या संदर्भात विचार आवश्यक ठरतो असे म्हणून त्यांनी आपल्या विचारांना वाट मोकळी करून दिली. निसर्गामध्ये सर्व जणांना पोसण्याचे सामर्थ्य आहे पण काही स्वार्थी लोकांनी संतुलन बिघडवून टाकल्यामुळे पाणी प्रश्न निर्माण झाला आहे.

यात भर म्हणून निसर्गानेही आपला लहरीपणा दाखवायला सुरुवात केली आहे आणि त्यामुळे पाण्याबद्दल कलह निर्माण होण्याची चिन्हे दिसावयास लागली आहे. विज्ञानाचा आधार घेवून आपल्याला हे प्रश्न सोडवायचे आहेत. विज्ञान हे प्रश्न सोडविण्यासाठी समर्थ आहे पण त्यादृष्टीने होणारे संशोधन मात्र तोकडे पडत आहे आणि त्याची दिशाहीनता काळजी करण्यासारखी बाब आहे. संशोधनाकडे बघण्याचा आपला दृष्टीकोन अगदीच नैमित्तिक आहे व होणारे संशोधन हे टिकावू स्वरूपाचे आढळत नाही.

आज थेंब थेंब पाणी वाचवण्याची गरज आहे. त्यादृष्टीने आपण विचार करण्यास सुरुवात करावयास हवी. या संदर्भात त्यांनी मुंबई शहरातील एक उदाहरण सांगितले. एका बहुमजली इमारतीतील एक व्यक्ती पाण्याबद्दलची चिंता म्हणून प्रत्येक घरात जावून गळके नळ स्वखर्चाने दुरुस्त करते आणि पाणी प्रश्न सोडविण्यासाठी मदत करते. इतक्या बारकाव्याने आपण पाणी प्रश्नाकडे बघावयास शिकले पाहिजे. पाणी वाचवण्याचे दुसरेही उदाहरण त्यांनी मुंबईतलेच दिले. श्री. विठ्ठल कामत यांनी आपल्या पंचतारांकित हॉटेलमध्ये अशी व्यवस्था केली की ज्यामुळे पाण्याचा थेंब अन् थेंब वाचविला जावू शकेल. एवढे मोठे हॉटेल जर हे करू शकत असेल तर सामान्य माणसाने या प्रयोगाचा अवलंब का करू नये असा प्रश्न त्यांनी विचारला.

आपण जेवढे पाणी वापरतो ते खरेच आपल्याला आवश्यक आहे का याचा प्रत्येकाने आपल्या मनाला प्रश्न विचारणे आवश्यक आहे. पाणी हे आर्थिक संसाधन आहे, त्याचा दुरुपयोग आपल्या हाताने कसा होणार नाही याची प्रत्येकाने काळजी घेणे आवश्यक आहे. घरात, ऑफिसमध्ये जेवढे पाणी लागेल तेवढेच पाणी वापरले तर पाण्याची चांगल्या प्रकारची बचत होवू शकते. विज्ञानाने उपलब्ध करून दिलेली स्वयंचलित साधने वापरली तर ही बाब सहज शक्य आहे असे वाटते.

डॉ. पांढरीपांडे यांचे उद्घाटनपर भाषण

भविष्यातील संशोधनाची दिशा आपण अशी ठेवली पाहिजे की ज्यामुळे आपल्याला पाणी वापरणे शक्य होईल. पाण्याकडे जर आपण बघितले तर त्याला विविध पैलू आहेत असे आपल्या लक्षात येते. त्यातील सामाजिक आणि आर्थिक पैलू सुध्दा विचारात घेणे आवश्यक आहे. या सर्व पैलूंचा वेगवेगळा विचार न करता सामायिक विचार होणे आवश्यक आहे. सामान्य माणसाची पाण्याची गरज काय हे अभ्यासून भविष्यातील संशोधन आवश्यक आहे. संशोधनाच्या संबंधात जे पेपर्स अभ्यासले जातात त्यात पाण्याचा प्रत्येक थेंब वाचविण्याच्या दृष्टीने वेगवेगळ्या उपाययोजना कशा आखल्या जावू शकतात याचा विचार व्हावा.

आज मोठ्या प्रमाणात संमेलने भरविली जातात, त्यात चर्चेवर जास्त भर दिला जातो. आता चर्चा पुरे झाली असे म्हणण्याची वेळ आली आहे त्यामुळे आता प्रत्यक्ष कृती आराखडा आखण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. या ठिकाणी एक गोष्ट लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे या संबंधातील परदेशी तंत्रज्ञान हे आपल्या कामाचे ठरू शकणार नाही कारण तिथली भौगोलिक आणि इतर परिस्थिती इतकी भिन्न असते की ज्यामुळे ते तंत्रज्ञान आपल्याला वापरणे हितकारक ठरणार नाही. आपल्याला या संबंधात स्वतःचे तंत्रज्ञान विकसित करणे आवश्यक ठरणार आहे. या संबंधात सदर संमेलनामध्ये चर्चा व्हावी ही माझी अपेक्षा आहे.

संमेलनाध्यक्ष न्यायमूर्ती चपळगावकर यांचे भाषण :

श्री. चपळगावकर यांचे मुद्रित भाषणाच्या प्रति सर्व उपस्थितांना वाटण्यात आल्या व त्यानंतर श्री. चपळगावकर यांनी आपले विचार मांडावयास सुरुवात केली. त्यांच्या भाषणाचा महत्वाचा अंश खाली देण्यात आला आहे.

जल संस्कृती मंडळ या संस्थेच्या कामाचे स्वरूप प्रारंभातील काही वर्षांत निश्चित होत गेले. पाणी हा भारतीय संस्कृतीतील एक महत्वाचा घटक आहे, त्याला लोकमानसात महत्वाचे स्थान आहे. जीवनाच्या धारणेबरोबरच आमची मने आणि शरीरे शुध्द करणारे म्हणूनही पाणी आम्हाला पूज्य आहे. लोकजीवनात असलेला पाण्याच्या सांस्कृतिक महत्वाचा धागा हा तर आम्हाला जपावयाचा होताच, पण त्याचबरोबर आजच्या सामाजिक जीवनात पाण्याचे महत्त्व नव्या पिढीला पटवूनही द्यावयाचे होते. पाण्यासंबंधी राजकीय आणि सामाजिक पातळीवर विविध प्रश्न निर्माण झाले आहेत. त्यांचे गांभीर्यही लोकांच्या लक्षात आणून द्यावे हाही आमचा हेतू होता. पाण्याच्या व्यवस्थापनाविषयी जे शहाणपण भूतकाळाने दाखवले ते जपावे आणि त्याची लोकांना ओळख करून द्यावी हाही हेतू आम्ही मनाशी बाळगला होता. याच हेतूमुळे प्राचीन किल्ल्यातील पाणी व्यवस्थापनावरोबरच अजूनही चालू असलेल्या खानदेशातील फड पध्दतीपर्यंत अनेक व्यवस्थापनाची आम्ही चर्चाही केली. आमच्या या कामात सिंचन विभागात काम करणाऱ्या अभियंत्यांपासून फड पध्दतीचा लाभार्थी असलेल्या शेतकऱ्यांपर्यंत अनेक लोक जलसंस्कृती मंडळाच्या जवळ आले. अनेक शाळांचे चालक स्वयंस्फूर्तीने आपल्या विद्यार्थ्यांत जलजगृती करण्यास मदत करू लागले. माझे एक सहकारी डॉ. दत्ता

देशकर यांनी स्वतःच्या खर्चाने अनेक शाळांत विद्यार्थ्यांचे प्रबोधन केले आणि एक लक्षाहून अधिक विद्यार्थ्यांना जलसाक्षर केले.

जलसंस्कृती मंडळाच्या कामाचे हे स्वरूप भूतकाळाच्या वारशाला लक्षात घेणारे आणि महत्त्व देणारे असले तरी त्यात रमणारे नाही. वर्तमानाला अधिक सुसह्य करणे आणि भविष्याला सामोरे जाण्यासाठी लोकांना सक्षम करणे हा मंडळाच्या कार्याचा हेतू आहे. आज या भाषणात विधिशास्त्रात निर्माण झालेले पाण्याविषयीचे काही प्रश्न आणि महाराष्ट्र राज्यात झालेले जलव्यवस्थापनावद्दलचे कायदे आणि त्याची अंमलबजावणी याबद्दल काही बोलावे असे मी मनात योजिले आहे.

पाणी हा ज्याला सोयीचे आहे त्याने वापरण्याचा परंतु ते सर्वांचे आहे असे मानण्याचा पदार्थ होता. शत्रुसुध्दा दारात पाणी मागण्यासाठी आला तर त्याला नाही म्हणायचे नाही, ज्याच्याशी आपले भांडण आहे त्याच्या जनावरांना आपल्या आहाळावर पाणी पाजण्यास मनाई करायची नाही हे आमच्या आचारसंस्कृतीचे संकेत होते. अलीकडच्या काळात पाणी हा आपल्या हक्काचा व तेवढा भाग केवळ आपल्याच उपयोगाचा आहे असे मानले जावू लागले. पाण्याची वाढती गरज आणि कमी होत जाणारी उपलब्धता यामुळे हा बदल घडून आला. पाण्याचा हक्क हा न्यायालयांसमोर अधिकाधिक प्रमाणात येणारा विषय होवू लागला. पूर्वी भावाभावांच्या वाटण्या होत असताना एकच असलेली विहीर

समायिक झाली. कधी आपला हिस्सा कोणी विकून टाकला म्हणजे परकामुध्दा त्या विहीरीत हिस्सेदार झाला व त्यातूनही अनेक संघर्ष उभे राहिले. मोठ्या नद्यांच्या पाण्यात अनेक राज्यांचे हिस्से आहेत. कधी राज्यांच्या विभागाचेही हिस्से आहेत व त्यांच्यात पाण्याचे वाटप कसे करावयाचे याचे प्रश्न न्यायालयासमोर उभे राहू लागले. शुध्द हवेच्या खालोखाल पाणी जीवनाला आवश्यक असल्यामुळे त्याची उपलब्धता हा जिव्हाळ्याचा आणि त्याच्या कमतरतेमुळे काळजीचा विषय बनला. याबद्दलचे काही अडचणीचे प्रश्न आपल्यासमोर प्रथम मांडावेत असे मला वाटते.

जमीन, खडक किंवा मोजता येण्यासारखी एकादी घनवस्तू यांची वाटणी करणे सोपे आहे. जमिनीखालील खनिजाची वाटणीसुध्दा जमिनीच्या प्रमाणात अगदीच काटेकोर नसली तरी ढोबळमानाने करता येते. स्थिर असलेल्या घनपदार्थापेक्षा पाण्याचा स्वभाव वेगळा आहे. वाहणे हा पाण्याचा धर्म आहे म्हणून ते एकाजागी अडथळ्याशिवाय कायमचे स्थिर राहू शरत नाही.

आपल्या मालकीच्या जमिनीखाली असलेले पाणी आपल्या मालकीचे आहे असे जमीनमालक सजमतो. म्हणून तो आपल्या जमिनीच्या कोणत्याही भागात कूपनलिका घेवून पाणी उपसू पाहतो. काहीवेळा असे घडते की पाण्याचा मुख्य साठा त्याच्या शेजाऱ्याच्या जमिनीखाली असतो व त्याचा लहानसा प्रवाह त्याच्या जमिनीखाली आलेला असतो. तेथे बोरर घेवून तो जे पाणी उपसतो ते बहुतेक पाणी शेजाऱ्याचे असते. भूगर्भातील पाणी हे जमिनीवरील वाटपाच्या नकाशाप्रमाणे सरहद्दीवर थांबत नसते व त्याला आपण केलेल्या वाटण्याही मान्य नसतात. अशा परिस्थितीत भूगर्भातील पाण्याच्या न्याय्य वाटपाला मर्यादा असतात. जमिनीवरील आणि जमिनीखालच्या पाण्याची एकूण उपलब्धता ही बदलणारी असते व अनेक घटक ती कमीजास्त होण्यास कारणीभूत ठरतात. अशा परिस्थितीत सामायिक विहिरींच्या पाण्याचे वाटप, प्रवाही नदीच्या पाण्याचे वाटप आणि भूगर्भातील पाण्याचे वाटप हे सर्वच कठीण प्रश्न होवून बसतात. दोन भावांत पाण्याची वाटणी करणाऱ्या एका न्यायाधीशाने वास्तवाचे विशेष आकलन नसल्याने एका भावाला सोमवार - मंगळवारी तर दुसऱ्याला बुधवार - गुरुवारी असे दोनदोन दिवस पाणी घेण्यास फर्मावले होते. दोन दिवस सतत मोट चालली तर तिसऱ्या दिवशी विहिरीत पाणीच येत नाही हे त्या विचाऱ्याच्या लक्षात आले नाही. विहिरीतून किती पाण्याचा उपसा झाला म्हणजे किती वेळाने तो उपसा भरून निघतो याची गणिते शेतकऱ्यांना अनुभवाने माहित असतात. कायद्याच्या पुस्तकात त्याबद्दलचे सगळेच ज्ञान असते असे नाही. ही गणितेसुद्धा कालमानानुसार व परिस्थितीनुसार बदलत जातात. पाऊस पाणी कमी झाले, शेजारी दुसरी विहीर खणली गेली तर विहिरीचे पाणी कमी होते म्हणून वाटपाचे वेळापत्रक बदलावे लागते. हे बदलते वेळापत्रक पाण्याचा उपयोग करणाऱ्या हक्कदारांना आपसात ठरवून घ्यावे लागते. तेवढ्यापुरते सामंजस्य त्यांच्यात असावे लागते. जे विहिरीबद्दल आहे तेच नदी आणि तळ्याबद्दल आहे. पाणी घेण्याचा हक्क हा निश्चित आकडेवारीने नेहमीच ठरवता येत नाही. तो त्या त्या वेळी उपलब्ध असलेल्या पाण्याच्या प्रमाणात ठरवावा लागतो. तसेच पाणी कमी असेल तर तिथे सामुदायिक उपयोगासाठी प्राधान्यक्रम ठरवावे लागतात. हे सर्व न्यायपध्दतीने व्हावयाचे असेल तर त्यासाठी लाभधारकांच्या सामंजस्याची, एकमेकांची गरज ओळखण्याच्या क्षमतेची गरज असते. या नियमनात सरकार आणि न्यायालय या दोघांचेही आवश्यक तेवढे साह्य घेता येते, परंतु ते घेण्याची गरज जेवढी कमी पडेल तेवढी ती अधिक चांगली. आपापसात चर्चा करून एकमेकांच्या गरजा ओळखून अंतर्गत व्यवस्थापन स्वतःच उपयोग करणारांनी करणे हे पाणी वाटपाबाबत सर्वात जास्त आवश्यक आहे. सहभागी लोकशाही (Participatory democracy) हाच न्याय पाणीवाटपासाठीचा सर्वात जवळचा मार्ग आहे.

पाणी निसर्गतःच जसे वाहते तसे आपण राहू दिले असते

तर अनेक समस्या निर्माण झाल्या नसत्या. नदीकाठी आपण गावे वसवली आणि त्या गावांची गरज त्या नदीने भागवली. नदी अडवली तर आपल्याला उपयोगासाठी अधिक पाणी मिळू शकेल असे लक्षात आले तेव्हा नदीच्या स्वतंत्र वागण्याला आपण अडथळे निर्माण केले. या अडथळ्यांचा अतिरेक झाला त्यावेळी नदीचे खालचे पात्र शुष्क होत गेले. त्यावर जगणारे मानवसमूह हवालदिल झाले. एवढ्यानेच थांबले नाही राजकीय सत्ता काहींच्या हातात साठली गेली त्यावेळी त्यांनी बेमुर्वतपणे इतरांचे पाणी आपल्याकडे ओढून घेण्यासाठी अनेक क्लृप्त्या योजिल्या. एक धरण बांधले जात असताना त्याला किती क्षेत्रातील पावसाचे पाणी नद्या-ओहळांनी मिळेल व धरणात साठेल याचा अंदाज बांधला जातो. त्यानंतरच धरण बांधले जाते. बलदंड मंडळींनी खालच्या धरणाचे पाणी वरच आडवण्याला प्रारंभ केला आणि त्यांना आडवण्याचे सामर्थ्य खालच्या धरणवाल्यात नसले तर ते गप्प बसू लागले. लोकांच्या पैशातून बांधली गेलेली धरणे निकामी होण्याचा धोका निर्माण झाला. एक नदी दोनतीन राज्यांतून वाहत असेल तर त्या नदीचे अधिक असलेले पाणी आपल्याकडे थांबवून घ्यावे व खालच्या राज्यांना साधारणतः नेहमी मिळते तेवढे (Normal) पाणी मिळू द्यावे हा विवेक राहिला नाही. किती पाणी कोणी आडवावे, प्रत्येक राज्याचा पाण्यात हिस्सा किती आणि धरणाची उंची किती असावी, विस्थापितांचे पुनर्वसन कसे करावे अशा अनेक प्रश्नांमध्ये न्यायालये गुंतली.

भारतीय राज्यघटनेने नदी पाणी वाटपासाठी आंतरराज्य लवाद नेमण्याची तरतूद केली. अनेक राज्यांनी आपल्या राज्यातील पाणीवाटप कसे असावे हे सुनियंत्रित करण्यासाठी काही कायदे केले. समाजात जसे बलदंड लोक असतात व ते आपल्याला हवे तसे करून घेतात तसे जीवनाच्या इतर क्षेत्रातही घडत गेले. अनेकवेळा आवश्यक कायदा शक्यतो लवकर करण्यात आला नाही. जेव्हा केला तेव्हा तो अंमलात येवू नये यासाठी अनेक युक्त्या लढवण्यात आल्या. महाराष्ट्र सिंचन कायदा १९७६ साली करण्यात आला. या कायद्याखाली पिके कोणती घ्यावीत, किती वर्षे घ्यावीत व पिकांत बदल कसा करावा म्हणजे पाण्याचे नियोजन कसे होईल हे ठरवण्याचा अधिकार या कायद्यातील कलम ४७ प्रमाणे काही अधिकाऱ्यांना दिला. ऊस हे फायदेशीर पीक असल्यामुळे तेच सतत लावणाऱ्या मंडळींना पिके कोणती घ्यावीत हे सरकारने ठरवणे मान्य नव्हते. सरकारी यंत्रणाही त्यांना काहीशी काही अनुकूल होती, त्यामुळे या कायद्याच्या कलम ४७ (३) खाली राज्यसरकारने करावयाचे नियम करण्यातच आले नाहीत व त्यामुळे अनेक वर्षे हा कायदा खऱ्या अर्थाने अंमलातच आला नाही.

कायदा झाला तरी त्याची अंमलबजावणी होवू न देण्याचे अनेक मार्ग असतात. कायद्याखालचे नियम तयार होवू द्यायचे नाहीत, कायद्यात सांगितलेले अधिकरण नेमूच द्यायचे नाही असे कालहरणाचे अनेक मार्ग लोक अवलंबित असतात. बहुमताने मान्य

झालेला कायदा अल्पमतात असलेली शक्तीमान मंडळी रोखून धरू शकतात. खरे म्हणजे कायद्याचे अधिराज्य (Rule of Law) या संकल्पनेचीच ही थड्या आहे. समाज व्यवहाराच्या नियंत्रणाचे काम धर्म, सामाजिक प्रथा आणि कायदा या तीन शक्तींनी विविध काळात केले. राज्यघटना अस्तित्वात आल्यानंतर आपण ती सर्वोच्च मानली. त्या घटनेतील कायद्याचे नागरिकांना समान संरक्षण हे आस्वासन कायदा अंमलात येवू न दिल्यामुळे भंग पावते हेही आपण लक्षात घेत नाही.

आठ वर्षांपूर्वी पाण्याच्या नियोजनाबद्दल आपण काही महत्वाचे कायदे केले. २००५ साली Maharashtra Water Resources Regulatory Authority Act, आपण संमत केला. या कायद्यात जलनियोजनासाठी राज्याच्या नऊ सचिवांचे एक अधिकरण नेमण्यात आले. या कायद्याच्या कलम ११ प्रमाणे विविध उपयोगासाठी किती पाणी उपलब्ध करून द्यावे हे ठरवणे व आंतरराज्य जलस्रोतापासून राज्याच्या वाट्याची व्यवस्था करणे, पाण्याची उपलब्धता कमी असताना उपयोगासाठीचे प्राधान्ये ठरवणे, पाणीवाटप करणे व पाण्याचे उपभोक्त्यांनी शासनास द्यावयाचे दर ठरवणे इत्यादी कामे या मंडळास सोपविली आहेत. कायद्याच्या कलम १५ प्रमाणे एक राज्य जल परिषद निर्माण करण्यात आली आहे व राज्याच्या पाणीवाटपाचा एक आराखडा त्यांनी तयार करावा. हा आराखडा कायदा अंमलात आल्यापासून सहा महिन्यांच्या आत करण्यात यावा असेही कलम १५ उपकलम ४ मध्ये म्हटलेले आहे. हा आराखडा राज्यातील पाणीवाटपाच्या नियोजनाचा आधार असेल असे कायद्याने ठरवले आहे. सहा महिने तर सोडा पण सहा वर्षे आज होवून गेली तरीही हा आराखडा अद्याप तयार करण्यात आलेला नाही. आराखडाच तयार केला नाही म्हणजे मनमानेल तशा पाणी उपयोगाला साह्य होवू शकते असा काहींचा होरा असावा. या जल परिषदेच्या बैठकाच नियमितपणे होत नाहीत. पाण्याचे कमी होत जाणारे प्रमाण आणि त्यांचा राज्यातील अनेक भागातील शेतकऱ्यांवर व नागरिकांवर होणारे दुष्परिणाम गंभीर आहे हे राज्यसरकारला दुसऱ्या कोणी सांगण्याची गरज पडू नये.

२००५ सालीच Maharashtra Management of Irrigation Systems By Farmers Act, २००५ अंमलात आला. शेतीसाठी बांधण्यात आलेल्या धरणांचे पाणी त्या धरणाच्या लाभार्थ्यांमध्ये त्यांनीच स्थापन केलेल्या सहकारी पाणीवाटप संस्थांसारख्या संस्थांच्या माध्यमातून व्हावे यासाठी हा कायदा आहे. अशा संस्थांना सहकारी कायदा न लागू करता या कायद्याखाली नोंदता येण्याचीसुद्धा सोय आहे. उपसा जलयोजना करून पाणी वापरणारांच्या संघटनाही या कायद्याखाली तयार केल्या जावू शकतात. हा कायदा महाराष्ट्रातील सर्वच धरणांच्या पाण्याचे नियोजन करण्यासाठी लागू करण्याऐवजी शासन जे विभाग अधिसूचनेद्वारे जाहीर करील त्यांनाच तो लागू होईल असे कायद्यात

ठरवले आहे. कारण संक्षेपाने सांगणे अवघड आहे, परंतु महाराष्ट्रातील महत्वाचे धरण असलेल्या जायकवाडी लाभक्षेत्राला हा कायदा लागू करण्यात आलेला नाही, अद्याप त्याची अधिसूचना सरकारने काढलेली नाही. सध्या हा २८६ प्रकल्पांना लागू होतो व कायदा अंमलात आल्यानंतर बांधलेल्या धरणांना आपोआप तो लागू होतो, परंतु जायकवाडी लाभक्षेत्रातील शेतकऱ्यांना मात्र पाणीवाटपाच्या व्यवस्थापनात सहभागी होण्याची संधी देण्यात आलेली नाही. एक अधिसूचना काढून सरकारला असे करता आले असते, परंतु ते करण्यात आलेले नाही.

लोकांच्या पैशातून नदीच्या खालच्या भागात धरण बांधायचे. त्यात किती पाणी येईल याचा हिशेब करायचा, पण नंतर मात्र तेवढे पाणी धरणात येवू द्यायचे नाही असा प्रकार हा लोकांच्या पैशांचा अपव्यय आहे. जायकवाडी धरणाच्या वरच्या भागात असलेल्या जलस्रोतातून सुमारे १९६ टीएमसी पाणी उपलब्ध होईल. त्यातील ११५ टीएमसी पाणी जायकवाडीच्या वरच्या भागात म्हणजे नाशिक - नगरमध्ये धरणे बांधून अडवता येईल व उललेले पाणी जायकवाडीत येवू द्यावे म्हणजे त्या धरणाच्या लाभक्षेत्राला - मराठवाड्याला उपयोग करता येईल, असे ठरवण्यात आले होते. ११५ टीएमसी पाण्याऐवजी १५० टीएमसी पाणी अडवणारी धरणे वरच्या भागात बांधण्यात आली त्यामुळे जायकवाडीत येवू शकणारे ३५ टीएमसी पाणी कमी झाले आहे. एखाद्या धरणाची साठवणक्षमता त्याला उपलब्ध असणाऱ्या व आश्वासित असलेल्या पाण्यावरून ठरवण्यात येते. तेवढे पाणी धरणात येवून दिले नाही म्हणजे धरण तेवढ्या अंशाने निकामी ठरते.

हे कमी झालेले पाणी खालच्या भागाचे म्हणजे मराठवाड्याच्या शेतकऱ्यांना मिळू शकणारे होते. पाण्याचे ठरलेले वाटप राजकीय शक्तीचा उपयोग करून आपल्याच भागाकडे वळवता येत असेल तर कायदे आणि त्याची व्यवस्था निष्प्रभ आहे आणि कायद्याचे राज्य आपल्याला मान्य नाही असा त्याच अर्थ आहे. धरणात येणारे पाणी पावसाच्या प्रमाणात कमीजास्त होते हे ठाऊक आहे, पण साधारण त्या प्रमाणात पाणी राज्याच्या सर्व भागांना देण्याची जबाबदारी सरकारची आहे. त्यासाठी वेगवेगळ्या विभागांनी एकमेकांविरुद्ध दंड थोपटून उभे राहण्याची गरज आहे. अशामुळे वाढणारी कटुता राज्याच्या एक्यभावनेला मारक ठरू शकते.

कायद्याच्या समर्थनार्थ राज्याची दंडशक्ती उभी असते. जेव्हा ही दंडशक्ती उपलब्ध नव्हती तेव्हा समाजाने सामंजस्याने धरणात आडवलेल्या पाण्याचे नियोजन स्वतःच केले. खानदेशातील अहिल्याबाई होळकरांपासून अस्तित्वात असलेली फडपध्वती हे याचे उत्तम उदाहरण आहे. धरणाच्या पाण्याने किंवा नदीच्या प्रवाहात भिजणाऱ्या शेतीचे चार गट करून त्यांना बारमाही, दोन हंगामी, एक हंगामी पाणी दिले जाईल व शेवटच्या चौथ्या गटाला पाणी न देता कोरडवाहू शेती करण्यास सांगण्यात येई. दरवर्षी या गटांचा क्रम

बदलण्यात येत असे. त्यामुळे एकाच गटात कायमचा ऊस आणि दुसऱ्या गटात मात्र बाजरीलाही पाणी नाही असे दृश्य दिसत नसे. प्रत्येक शेतकरी आपल्या गटाला नेमून दिलेलेच पाणी घेत आहे, जास्त नव्हे याकडे फडकरी नावाचा अधिकारी लक्ष देई व त्याचे म्हणणे सर्वजण ऐकत. हा फडकरी सामान्यतः दलित समाजातील असे. त्याच्या दिमतीला फौजफाटाही नसे. तरीही फडकऱ्याचा आदेश बिनतक्रार मानला जाई. आपण सर्वांनी मिळून सर्वांच्या हितासाठी केलेली योजना आपण त्याप्रमाणे वागून यशस्वी केली पाहिजे. त्यातच गावाचे हित आहे असे सर्वजण मानत. नियमाप्रमाणे, कायद्याप्रमाणे वागणे हेच अंतिमतः माझ्या हिताचे आहे, असे प्रत्येक नागरिकाने मानले तरच कायद्याचे राज्य अस्तित्वात राहू शकते. राजकीय शक्ती जास्त आहे म्हणून नियमांना बगल देण्याची आणि केवळ आपल्यापुरतेच पाहण्याची प्रवृत्ती अंतिमतः सर्वांसाठीच घातक आहे. एखाद्या विशिष्ट भूभागावर अन्याय होतो म्हणून अगर त्याची बाजू घेण्यासाठी हे मी सांगत नाही. पाण्याचे जसे समन्यायी (Equitable) वाटप जसे महत्वाचे आहे तसेच राज्याची विकास क्षमतासुद्धा न्यायोचित (Equitably) पध्दतीने वापरली गेली पाहिजे. लोकशाही विकासाचे हे महत्वाचे सूत्र आहे.

ज्या सांस्कृतिक वारशाचा आपल्याला यथार्थ अभिमान आहे त्या मोहोंजेदारो - हरप्पा संस्कृतीचा नाश त्या भागातील सततच्या अवर्षणाने झाला असा निष्कर्ष संशोधकांनी काढल्याचे नुकतेच प्रसिध्द झाले आहे. महाराष्ट्राच्या काही भागात सतत कमी होत असलेले पर्जन्यमान हा गंभीर चिंतेचा विषय आहे. नैसर्गिक आपत्ती संपूर्णपणे टाळता येत नाही. पण ती शक्य तेवढी सुसह्य व्हावी, तिला तोंड देत जीवनाचा गाडा चालू राहावा यासाठी प्रयत्न करता येतो. हे प्रयत्न दीर्घकाळ चालणारी प्रक्रिया असतात. दीर्घकाळाची योजना करावी लागते. त्यासाठी तातडीच्या प्रश्नाएवढेच लक्ष दूरच्या भविष्याच्या तरतुदींसाठी द्यावे लागते. महाराष्ट्राच्या ज्या भागात पाणी कमी आहे, जेथे पर्जन्यमान कमी होत आहे त्या भागात अधिक पाणी तेही सतत कसे उपलब्ध राहू

शकेल याचा विचार आपण केला पाहिजे. ज्या वस्तू आपल्या पाण्याच्या वापराशिवाय आयात किंवा इतर मार्गांनी उपलब्ध होतील त्यासाठी पाणी वापरणे देशाला परवडण्यासारखे नाही. पाणी हा सर्व समाजाच्या अस्तित्वाशी संबंधित असलेला प्रश्न आहे. व्यक्तीच्या तात्कालिक समृद्धीपेक्षा समष्टीच्या वर्तमान आणि भविष्यातील समृद्धीचा विचार करण्याचा तो प्रश्न आहे.

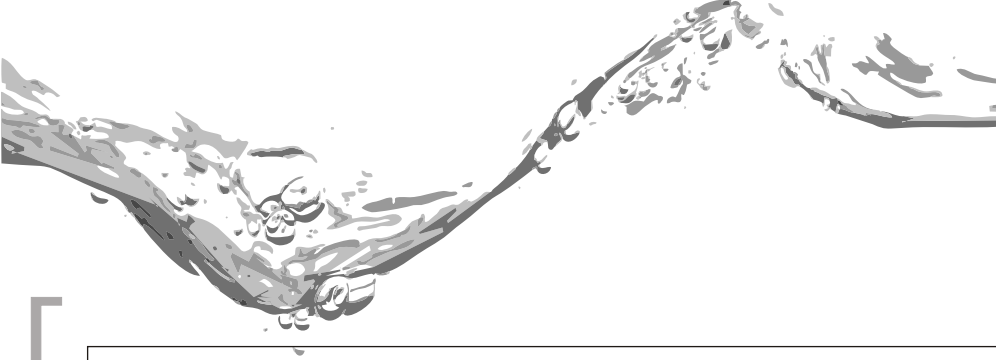
गेल्या दहा वर्षांच्या आपल्या कार्यात आपल्या संस्कृतीचे प्राचीन धागे आणि इतिहासातील पाणी व्यवस्थापन आपण शोधण्याचा प्रयत्न केला. आता वर्तमान अधिक गंभीर स्वरूप धारण करीत आहे. पाणीप्रश्नाचा आणि त्यातील अनेक अंगांचा अभ्यास करणारे अभ्यासक आज उपलब्ध आहेत. कोणत्याही प्रश्नाचा प्रादेशिक किंवा राजकीय अभिनिवेश टाळून अभ्यास करणे त्यांना शक्य आहे. त्यांच्या संशोधनाचे आणि चर्चेचे निकष गांभीर्याने सरकारही विचारात घेवू शकते. पाण्याच्या प्रश्नाकडे लोकांचे लक्ष वेधवून लोकजागृती करणारे कार्यकर्तेही उपलब्ध आहेत. यापैकी काही अगोदरपासूनच भारतीय जल संस्कृती मंडळाशी संलग्न आहेत. असेच एक कार्यकर्ते आणि महाराष्ट्र शासनाच्या दर्शनिका विभागाचे सचिव श्री. अरूणचंद्र पाठक यांच्या पुढाकाराने हल्लीच प्रवरा खोऱ्याची एक दर्शनिका प्रसिध्द केली आहे. यात इतिहास - भूगोल, संस्कृती, समाजजीवन यांच्याबरोबरच जलव्यवस्थापनाचा एक मोठा विभाग दिला आहे. पाण्याचे समाज जीवनातील महत्त्व अधोरिखित करण्यासाठी शासनाचे विभाग चांगले काम करू शकतात. त्याचे हे एक उदाहरण आहे. या विभागाचे लेखन करणारे सर्वश्री भलगे, मात्रीकर व पोळ हे जलसंस्कृती, मंडळाशी संबंधित कार्यकर्तेही आहेत. पाण्याच्या नियोजनाशी आणि वाटपाशी संबंध असलेल्या शासकीय यंत्रणामधील इतर अधिकाऱ्यांनीही या मंडळाच्या कामात सहभागी होणे गरजेचे आहे. जलसंस्कृती मंडळासारख्या संस्था आणि शासन यांच्यात संवाद निर्माण करण्याला त्यांची फार मोठी मदत होवू शकते.

अध्यक्षीय भाषणानंतर उद्घाटन सत्र समाप्त झाले. एमआयटीमधील प्राध्यापक श्री. वार.उपाध्ये यांनी प्रमुख पाहुण्यांचे आणि सर्व उपस्थितांचे आभार मानून सत्र संपल्याचे घोषित केले.

संमेलनाला उपस्थित असलेला श्रोतृ वर्ग

सत्र दुसरे - साहित्यात आवर्षणाचे पडलेले प्रतिबिंब

अध्यक्ष : श्री. रा.रं. बोराडे
वक्ते : प्रा. वि. रा. राठोड आणि श्री. बाबा भांड
सूत्रसमन्वयक : डॉ. प्रतिभा देशपांडे

नुकताच महाराष्ट्राने न भूतो न भविष्यती असा दुष्काळ अनुभवला. त्यामुळे ग्रामीण जीवनाचे आर्थिक स्थैर्यच समाज हरवून बसला. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या तर पाचविलाच पुजलेल्या आहेत. अशा परिस्थितीत या दुष्काळाची नोंद साहित्याने घेतली आहे का, त्याचे प्रतिबिंब साहित्यात आढळून येते का याचा मागोवा घेण्याच्या दृष्टीकोनातून या संमेलनात सदर विषयावर चर्चासत्र आयोजित करण्यात आले होते. मराठवाड्यातील एक सिध्द हस्त लेखक श्री. रा. रं. बोराडे यांनी या सत्राचे अध्यक्षस्थान भूषविले. सरस्वती भूवन महाविद्यालयातील प्राध्यापक श्री. वि.रा.राठोड व मराठवाड्यातील एक ज्येष्ठ लेखक व प्रकाशक श्री. बाबा भांड हे या सत्रातील वक्ते होते. या सर्वांनी मांडलेले विचार खाली शब्दबद्ध केले आहेत.

१. प्रा. वि. रा. राठोड :

पाणी हे माणसाच्या अस्तित्वाचा आधार आहे व या पाण्या भोवतीच मानवी संस्कृती गुंफली गेली आहे. पण दुष्काळात या पाण्याअभावी जी दाणादाण उडते तिचे चित्रण साहित्यात निश्चितच व्हावयास हवे. मागील शतकात एका पाठोपाठ एक दुष्काळ पडले त्यातील १९७२ चा दुष्काळ तर संस्मरणीय ठरला. या दुष्काळाची

सर्वात जास्त झळ ही विदर्भ आणि मराठवाडा या प्रदेशावर पडली. एवढे असूनसुद्धा ७-८ कादंबऱ्या काही कविता आणि कथा एवढ्या

त्रोटक साहित्याचीच निर्मिती झालेली आढळते. माडगुळकर, अरूण

साधू, सदानंद मोरे, रा. रं. बोराडे, वाघचौरे, रेखा बैजल, मर्ढेकर, विश्वास पाटील या सारख्या लेखकांच्या कादंबऱ्यांमध्ये दुष्काळाचे सविस्तर वर्णन व त्यामुळे निर्माण झालेल्या हालअपेष्टा यांचे यथार्थ वर्णन आलेले आहे. त्याचप्रमाणे हरिनारायण आपटे, सदानंद देशमुख, रा. रं. बोराडे, भास्कर चंदनशिव व ना. धो. महानोर यांच्या कथांमध्येही दुष्काळाची सविस्तर मिमांसा व परिणामाची दाहकता जाणवते. कवितांमध्ये मात्र आवर्षणाची जास्त नोंद घेण्यात आली नाही. या संदर्भात लिहिण्यात आलेल्या सर्व कवितांचे एकत्रिकरण केले तरीही एक कविता संग्रह निर्माण होईल याची खात्री देता येत नाही.

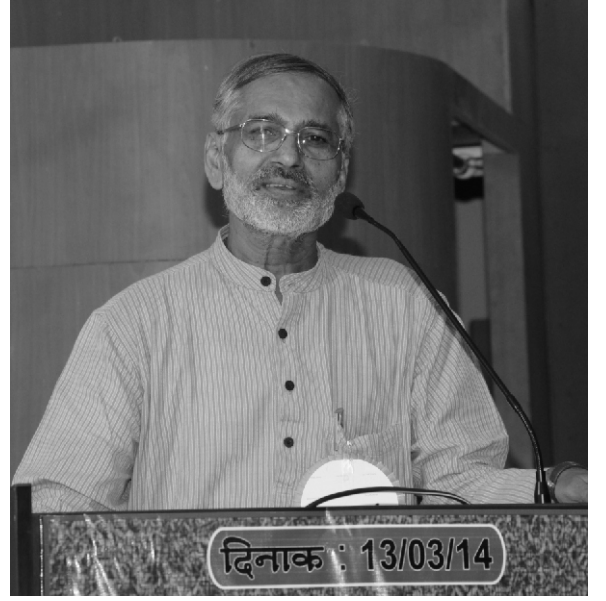
दुष्काळाचे भयावह चित्रण, त्यामुळे निर्माण होणारा वैराणपणा, पोटातील भूक शमविण्यासाठी करावा लागणारा संघर्ष दुष्काळाची दाहकता दुष्काळामुळे ढासळून पडणारी प्रतिष्ठेची लकरे, जनावरांचा चान्याचा प्रश्न, ते मरू देण्यापेक्षा कुंकू लावून त्यांना वाऱ्यावर सोडून देणे, गावे ओस पडणे, मिळेल ते काम करण्यासाठी माणसाची धडपड, अन्नासाठी करावी लागणारी मारामार या सर्व गोष्टी वरील साहित्यात प्रकर्षाने दिसून येतात. काही प्रादेशिक तपशील सोडून दिले तर सर्वांचाच कलाकृतीतील भेसुरपणा एकसुरी असलेला आढळतो.

आमचा लेखक वा कवी दुष्काळाचे केवळ चित्रण आणि वर्णन करूनच थांबलेला आढळतो तो चिकित्सेच्या पातळीपर्यंत पोहोचत नाही ही खंत मात्र सातत्याने जाणवते. साहित्य कारणमिमांसेचा शोध घेतांना दिसत नाही. उपाययोजनाची मांडणी तर दूरचीच गोष्ट. बहुतांश लेखन हे ऐकीव व वाचलेल्या माहितीवर झालेले आढळते. यालाच आपण उसना अनुभव म्हणावयास काय हरकत आहे ? सर्वांनीच प्रश्न मांडले आहेत पण उपाययोजनाच्या बाबतीत मात्र फारसा विचार झालेला आढळत नाही.

कवितात तर दैववाद प्रामुख्याने आढळून येतो. सध्याच्या विज्ञान प्रेरित समाजाकडून दुष्काळ निवारणासाठी देवाची याचना करणे हे कसेसेच वाटते. पाप वाढले म्हणून दुष्काळ येत आहे हे विज्ञानाशी मुळातच सुसंगत नाही. ग्रामीण भागातील झालेली वृक्षतोड आणि झाडांची कत्तल याचा तर कुठे उल्लेखही आढळत नाही. दुष्काळ ही काही अल्पकालीन संकल्पना नाही ती दीर्घकालीन परिणाम करते पण साहित्य मात्र त्याची दखल घेत नाही. त्याचबरोबर आश्वासक चित्र रंगविण्याचा प्रयत्नही करण्यात आला नाही हे खेदाने म्हणावेसे वाटते.

२. श्री. बाबा भांड :

दुष्काळ ही आपल्या देशाला लागलेली कीड आहे याची नोंद पुराणकाळापासून घेतली गेलेली आढळते. महाभारत कालापासून दुष्काळाची नोंद साहित्यात घेतली गेलेली दिसते. तुकारामाच्या गाथात दुष्काळाचे भीषण वास्तव सविस्तर चित्रित करण्यात आले आहे. महात्मा फुले यांच्या लिखाणात तर दुष्काळाचा

मागोवा मोठ्या प्रमाणात घेण्यात आला आहे. दुष्काळाची कारण मिमांसा वर्णन करून दुष्काळावर उपाय म्हणून तळी बांधण्यात यावी यावर त्यांनी जोर दिलेला आढळतो. त्यांचे पुस्तक 'शेतकऱ्यांचा आसूड' हे प्रकाशित होत नव्हते ते प्रकाशित करण्यासाठी सयाजीराव गायकवाड यांना मदत करावी लागली. फुल्यांनी शेती व दुष्काळ याबद्दल आपल्या साहित्यात भरपूर वर्णन केलेले आहे. एवढेच नव्हे तर त्यावर कायम स्वरूपाचे उपायही सुचविले आहेत. सयाजीराव गायकवाड यांनी दुष्काळाचा बराच अभ्यास केलेला दिसतो. शेतीसाठी पाण्याची सोय करून शेतकऱ्याला दुष्काळातून बाहेर कसे काढता येईल याबद्दलही त्यांनी सविस्तर वर्णन केले आहे. त्यांची दुष्काळाबद्दलची सहानुभूती ही निव्वळ तोंडी नव्हती तर त्यांनी दुष्काळ निवारणासाठी एक कोटी रूपयांची तरतूदही केलेली दिसून येते. सयाजीरावांनी दुष्काळ निवारणासाठी आपल्या काळात जी योजना आखली होती जवळपास तिच योजना आजचे सरकारही करतांना आढळते.

व्यंकटेश माडगुळकर, विश्वास पाटील, रा.रं.बोराडे, लक्ष्मीकांत देशमुख, भास्कर चंदनशिव, ना.धो. महानोर, सदानंद देशमुख, असरडोहकर, सुरेखा शाहा, पी. साईनाथ यांनी आपल्या साहित्यात दुष्काळाबद्दल सविस्तर विचार केलेला आढळतो. रा.रं.बोराडे यांनी तर दुष्काळ ही राजकारणी लांडग्यांसाठी एक पर्वणीच असते असा आपल्या लेखनात उल्लेख केलेला आढळतो. शहरी जनता आपल्या संघटित शक्तीचा वापर करून सरकारवर दबाव आणून आपली कामे करून घेत असते पण दुष्काळ तीव्र असूनसुद्धा शेतकरी मात्र ही संघटित शक्ती त्याच्याजवळ नसल्यामुळे ठेविले अनंते तैसेच रहावे या उक्ती प्रमाणे सर्व दुःख स्वतःच सहन करीत असतात. चंदनशिवांनी दुष्काळ निवारणाच्या कायम योजना

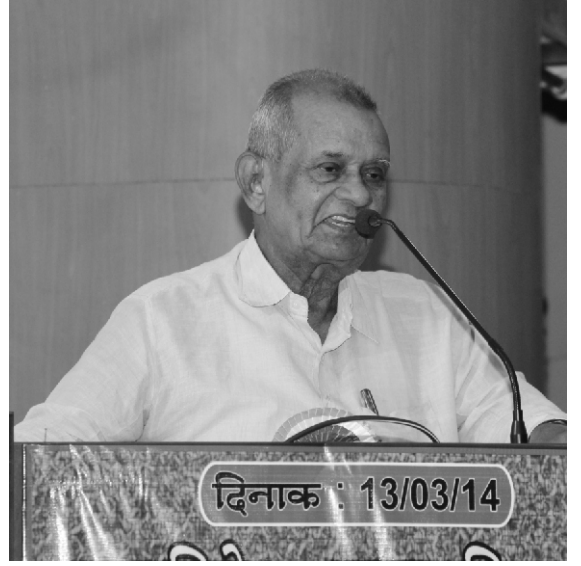
सुचवून शेतकऱ्याची दुष्काळाच्या काळात होणारी परवड आपल्या लेखनात चांगल्या प्रकारची नोंद घेतलेली आढळते. असरडोहकर यांनी शिक्षण व पाणी नसल्यामुळे शेतकऱ्याची होणारी परवड, उत्पादन खर्चाचे चुकलेले गणित आणि अधिकाऱ्यांची मलिदा खाऊन टाकण्याची वृत्ती याचा सविस्तर धांडोळा आपल्या लेखनात घेतला आहे. पी. साईनाथ यांनी शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, आत्महत्यांची कारणे आणि सरकारचा या क्षेत्रातील निरूत्साह यावर चांगलेच कोरडे ओढले आहेत. पैसे खर्च होवून दुष्काळ कोणाचा दूर केला असाही प्रश्न ते विचारतात.

खुद्द माझ्याही लिखाणात दुष्काळाचे सविस्तर वर्णन मी केले आहे असे बाबा भांड म्हणतात. भरमसाठ पाणी उपसा, पाणलोटोटाची जुजबी कामे, पाणलोट क्षेत्रात निर्माण झालेले बेगडी समाजसेवक याचा मागोवा मी माझ्या साहित्यात घेतला आहे. या समाजसेवा सम्राटांविरुद्ध ब्र काढण्याचे सामर्थ्यही आम्हा लेखकांमध्ये नाही याची खंत जाणवते. आपल्या शेतीची स्थिती खंगलेल्या आजारी व्यक्तीसारखी झालेली आहे. आपण विकत घेतलेला दुष्काळ का संपत नाही हा प्रश्न शेवटी अनुत्तरितच राहातो. दुष्काळामुळे निर्माण होणारे दुःख मोठ्या हिमखंडासारखे आहे पण साहित्याचे चित्रण मात्र हिमखंडाच्या समुद्राच्या पातळीच्या वर आलेल्या तुकड्यासारखेच भासते असे म्हणावेसे वाटते.

३. श्री. रा. रं. बोराडे :

श्री. रा. रं. बोराडे हे लेखक असण्यापेक्षा विचारवंतच जास्त आहेत त्यामुळे त्यांनी या चर्चेची उंची खूपच वाढवून ठेवली. त्यांनी आपल्या चर्चेची सुरुवातच कावळ्याच्या गोष्टीने केली. पूर्वीचा कावळा माठात खडे टाकून पाण्याची पातळी वाढवून स्वतःची तहान भागवून घेवू शकत होता. पण आज मात्र त्या माठात वास्तवाचे तापलेले खडे टाकल्यामुळे पाण्याची पातळी न वाढता ते खडेच पाणी पिऊन टाकतात ही वस्तुस्थिती आढळते. यावरून स्वतःची भूक भागल्याशिवाय दुसऱ्याच्या भुकेकडे लक्ष द्यायचे नाही ही मानवी प्रवृत्ती आज सर्वत्रच दिसून येत. जायकवाडी धरणात पाणी का नाही याचे उत्तरही आपल्याला याच गोष्टीतून मिळते.

आधीच्या दोन वक्त्यांनी दुष्काळाचा साहित्यावर झालेला परिणाम दाखविण्यासाठी बराच तपशील दिला असल्यामुळे मी त्या तपशीलात जावू इच्छित नाही पण या संबंधात वेगळे विचार मात्र मी निश्चितच मांडतो आहे. लेखक का व कोणासाठी लिहितो हा खरा प्रश्न आहे. ते लोकांनी वाचावे अशी त्याची निश्चितच अपेक्षा असते. पण त्याला वाचकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी नियतकालिके व प्रकाशन संस्था आवश्यक ती मदत करायला तयार आहे का हा खरा प्रश्न आहे. लोकांना काय आवडते यावर या माध्यमांचा जास्त भर असतो व त्यामुळे लिहिलेले सर्वच वाचकांपर्यंत पोहोचेल याची खात्री देता येत नाही. मी लिहिले आहे, तुला छाप्याचे असेल तर छाप असे म्हणणारे किती लेखक आज आपल्याला आढळतात ? आपला

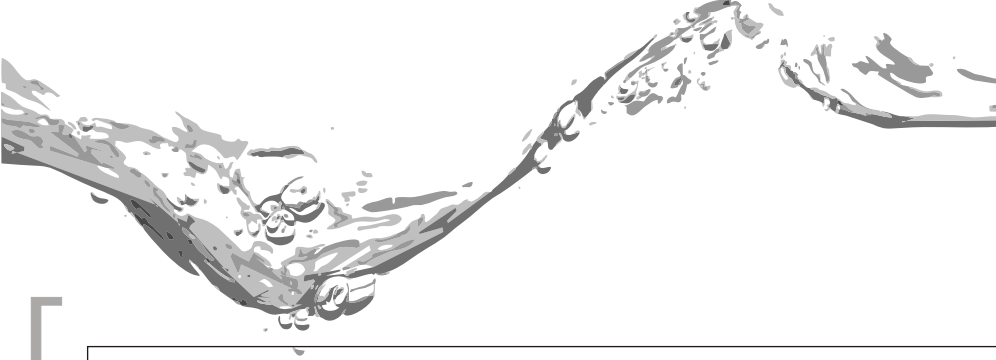
लेखक हा स्वयंप्रेरित नाही तर त्याला माध्यमे आपल्या मुशीप्रमाणे त्यांना घडवित असतात ही वास्तविक परिस्थिती आहे. लेखक लेखन करत असतांना त्याचे भान सदैव ठेवित असतो व त्यामुळे आपण लिहिलेले प्रकाशक छापणार का याकडे त्याचे सदैव लक्ष असते. आजच्या काळात माडगुळकरांनी 'बनगरवाडी' ही कादंबरी लिहिली असती तर प्रकाशकांनी ती खरेच छापली असती का हा प्रश्नही मनाला पडतो.

समाजात काय घडते हे महत्वाचे नसून त्याचा मानवी जीवनावर काय परिणाम होतो याचे खरे चित्रण लेखनात व्हावयास हवे. साहित्य हे माणसाच्या जगण्याचे चित्रण आहे ते माणसाच्या मनाशी येवून भिडतं. किल्लारीचा भूकंप, नांदेडमधील पाणी न मिळाल्यामुळे बाळंतीणीच्या मुलाचा जन्मतः मृत्यू या सारख्या घटना व त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या संवेदना साहित्यात का येत नाही ? मानवी संवेदनाच बोथट होत चालल्या आहेत की काय असे वर्तमान साहित्य वाचून आपल्याला वाटायला लागते ही खंत त्यांनी आपल्या भाषणाच्या शेवटी व्यक्त केली.

या सत्राचे सूत्रसंचलन मंडळाच्या खजीनदार डॉ. प्रतिभा देशपांडे यांनी केले. सर्व वक्त्यांचे व श्रोत्यांचे आभार मानून त्यांनी सत्र संपल्याची घोषणा केली.

सत्र तिसरे - जलप्रदूषण - कारणे व उपाय

अध्यक्ष : न्यायमूर्ती अंबादास जोशी
वक्ते : श्री. विनोद बोधनकर, डॉ. अनिलराज जगदाळे, डॉ. क्षमा खोब्रागडे
सूत्रसमन्वयक : डॉ. दिलीप यार्दी

औरंगाबाद शहराची वाढती लोकसंख्या आणि औद्योगिकरण यामुळे शहराच्या परिसरात फार मोठ्या प्रमाणात जलप्रदूषणाचा राक्षस जागृत झाला आहे. त्यामुळे जलसाहित्य संमेलन आयोजित करत असतांना याही प्रश्नावर चर्चा व्हावी ही अपेक्षा ठेवून सदर सत्र ठेवण्यात आले. माजी न्यायमूर्ती श्री. अंबादास जोशी यांनी या सत्राचे अध्यक्षस्थान भूषविले. श्री. विनोद बोधनकर, डॉ. अनिलराज जगदाळे आणि डॉ. क्षमा खोब्रागडे यांची सदर चर्चासत्रात विचार मांडण्यासाठी निवड करण्यात आली. मंडळाचे उपाध्यक्ष डॉ. दिलीप यार्दी यांनी या सत्राचे समन्वयक म्हणून काम बघितले. या चर्चासत्राचा गोषवारा येणेप्रमाणे -

१. श्री. विनोद बोधनकर

श्री. बोधनकर हे जलबिरादरी या संस्थेचे पुणे शहराचे अध्यक्ष म्हणून काम बघतात. त्यांनी नदीचे प्रदूषण दूर करण्याचा विडाच उचलला आहे. सध्या ते सागर मित्र अभियान चालवित आहेत. या अभियानात शालेय विद्यार्थ्यांना समाविष्ट करून प्लास्टिकचा कचरा नदी, नाले व शेवटी समुद्रात जाणार नाही याची खबरदारी घेतली जाते. शालेय विद्यार्थ्यांना त्यांच्या घरी जमा झालेला

प्लास्टिकचा कचरा स्वच्छ व कोरडा कचरा जमा करून आणण्यास सांगितले जाते. हा कचरा त्या त्या शाळेमध्ये जमा होवून तिथून तो एकत्रित केला जातो व त्याद्वारे प्रदूषण होण्याच्या आधीच ते थांबविण्याची ही एक अभिनव चळवळ त्यांनी उभारली

आहे. ६० शाळातील पाचवी ते नववी वर्गात शिकत असलेल्या ६१,००० विद्यार्थ्यांपासून ही चळवळ त्यांनी सुरु केली आणि २०१२ - १३ या कालखंडात साडेपाच टन प्लास्टिक त्यांनी जमा केले. यासाठी त्यांनी कल्याण, डॉंबिवली व सुरत हा परिसर निवडला.

मुलांमध्ये जागृती करतांना त्यांना जमीनीवरची मुले (आपण सर्व) आकाशातील मुले (पक्षी वगैरे) आणि पाण्यातील मुले यांना प्रदूषणापासून वाचविण्यासाठी हे आंदोलन सुरू करण्यात आले आहे असे ते सांगतात. त्यामुळे आपण हा प्लास्टिकचा कचरा समुद्रापर्यंत कसा पोहोचू देण्यास प्रतिबंध करणार आहोत याचे ज्ञान विद्यार्थ्यांना तात्काळ होते व ते या अभियानात सहजपणे समाविष्ट होतात. प्रदूषण वाचवण्यापेक्षा प्रदूषण टाळणे यावर हे आंदोलन जास्त भर देते असे ते सांगतात. नजीकच्या काळात या अभियानाची व्याप्ती लाखो विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचविण्याचा त्यांचा मानस आहे.

जगामध्ये २३ बिलियन टन प्लास्टिक पाण्यात जाते असे त्यांनी सांगितले. या प्रश्नाचे गांभीर्य समजवून सांगण्यासाठी त्यांनी फिलिपिन्स मधील एका नदीचे चित्रिकरण दाखविले. त्यात नदीचा संपूर्ण पृष्ठभाग हा प्लास्टिकनी व्यापलेला दिसत होता.

त्यांच्या आंदोलनाला विद्यार्थ्यांकडून, शाळांमधून व समाजाकडून भरघोस पाठिंबा मिळत आहे. चालू वर्षात १५ टन प्लास्टिक कचरा जमा करण्याचे उद्दिष्ट या अभियानाने स्वतः समोर ठेवले आहे असे ते म्हणाले.

२. डॉ. अनिलराज जगदाळे :

डॉ. जगदाळे हे जलसंस्कृती मंडळाच्या कोल्हापूर शाखेचे अध्यक्ष आहेत. मागील वर्षी त्यांनी आठवे जल साहित्य संमेलन अत्यंत यशस्वीपणे पार पाडले. आपल्या भाषणाच्या सुरुवातीला त्यांनी जलप्रदूषणाचा भस्मासुर कसा अस्ताव्यस्त पसरलेला आहे याची माहिती सांगितली. जल प्रदूषणाच्या संदर्भात अस्तित्वात असलेले कायदे जर चांगल्या प्रकारे पाळण्यात आले तर प्रदूषणाचा प्रश्न सहजपणे सुटू शकेल यावर त्यांनी भर दिला. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाचे अस्तित्त्व जाणवतच नाही याची त्यांनी खंत व्यक्त केली. एखाद्या ठिकाणी प्रदूषण होत आहे हे त्यांच्या निदर्शनास आणून देण्याची पाळी समाजावर यावी यासारखे दुर्दैव नाही असे ते

म्हणाले. खरे पाहिले असता प्रदूषण कोठे होत आहे हे पाहण्याची जबाबदारी त्यांची आहे व असे प्रदूषण दिसल्यास त्यावर उपाययोजना करण्याचे अधिकारही त्यांच्यापाशी आहे पण ते होत नाही हेच दुर्दैव होय. यासाठी जलसाहित्य मंडळाने चळवळ उभारण्याची आवश्यकता त्यांनी प्रतिपादन केली. यासाठी सर्वेक्षण करणे, लोकजागृती करणे, पाण्याचे नमुने जमा करून ते या कार्यालयाला सादर करणे, आंदोलने उभारणे, घेराव करणे, साखळी उपोषण करणे, वेमुदत उपोषण करणे या सारख्या मार्गांचा अवलंब करणे गरजेचे आहे असे त्यांनी सांगितले.

हा प्रश्न किचकट स्वरूपाचा आहे तो निव्वळ चर्चा करून सोडविता येवू शकणार नाही अशी त्यांची धारणा दिसली. वर सांगितलेले उपाय फक्त तात्पुरत्या स्वरूपाचे ठरतील पण त्यामुळे दीर्घकाळ परिणाम जाणवणार नाहीत यावर त्यांनी जोर दिला. यासाठी खरे पाहिले असता जनजागृती करणे हा सर्वात चांगला मार्ग होय असे ते म्हणाले.

३. डॉ. क्षमा खोब्रागडे :

डॉ. खोब्रागडे या सरस्वती भुवन विज्ञान महाविद्यालयात पर्यावरण शास्त्र या विभागाच्या विभाग प्रमुख म्हणून कार्यरत आहेत. त्याचबरोबर त्या भारतीय जल संस्कृती मंडळाच्या केंद्र शाखेच्या सचिव म्हणून पण काम बघतात. नागरी वस्तीत नळाला येणारे पाणी किती प्रमाणात प्रदूषित असते याचा त्यांनी खास सर्वेक्षण करून अभ्यास केलेला आहे. वाढती लोकसंख्या, वाढते शहरीकरण आणि त्याचबरोबर वाढते औद्योगिकरण यामुळे जल प्रदूषण कसे होत आहे याचे त्यांनी सुरुवातीला सविस्तर विवेचन केले.

पाण्याचे खास वैशिष्ट्य म्हणजे जे कोणाशीही मैत्री करते - चांगल्या गोष्टीशी त्याचप्रमाणे वाईट गोष्टीशीही. त्यामुळे घरोघर निर्माण होणारा कचरा पाण्यापासून वेगळा कसा ठेवता येईल यावर

भर देण्यात यावा असे त्या म्हणाल्या. घरात निर्माण होणारा कोरडा आणि ओला कचरा याचे गृहपातळीवर विलगीकरण करून तो नगरपालिकेकडे सोपविण्यात यावा म्हणजे जल प्रदूषणाला आळा घालता येईल असे त्या म्हणाल्या.

सरोवरे हा त्यांचा अभ्यासाचा खास विषय. वाहत्या नद्या व सरोवरे हे दोन्हीही पाण्याशी संबंधित असून त्यात एक महत्वाची भिन्नता आहे ती म्हणजे नदी ही सतत प्रवाहित असल्यामुळे निसर्ग तिच्यातील पाण्याचे प्रदूषण कमी करण्यासाठी सदैव प्रयत्न करत असतो पण ही बाब सरोवरांना लागू होत नाही. कारण त्यातील पाणी हे साचलेले पाणी असते, त्याला वाहण्याची संधीच नसते. म्हणून यातील जलप्रदूषण अधिक हानीकारक ठरते. त्यांनी केलेल्या चर्चेत तलावांचे वेगवेगळे प्रकार श्रोत्यांसमोर मांडले. तलावात वाहत येणारा सेंद्रीय कचरा हा पाण्यात विघटित होवून पाण्यातील प्राणवायूचे प्रमाण घटविण्यास कसा कारणीभूत ठरतो याचे सविस्तर विवेचन केले. हे थांबवायचे असेल तर सबळ यंत्रणा उभारली जावी व त्यात लोक सहभाग जास्त प्रमाणात असावा अशी अपेक्षा त्यांनी व्यक्त केली.

सरोवरांची जलगुणवत्ता टिकवून ठेवण्यासाठी सरोवर संवर्धिनी ही संस्था फार मोलाची कामगिरी पार पाडू शकते म्हणून प्रत्येक तलावापाठीमागे एक सरोवर संवर्धिनी स्थापन करून तिच्याकडे त्या तलावाची देखभाल करण्याची जबाबदारी सोपविण्यात यावी. सरोवर संवर्धिनी ही संकल्पना भारतीय जल संस्कृतीमंडळाचे संस्थापक आणि मार्गदर्शक डॉ. माधवराव चितळे यांनी समाजासमोर मांडली आणि लोकसहभागाद्वारे तलावांचे संवर्धन ही अपेक्षा व्यक्त केली. समाजातील विविध घटकांनी एकत्र येवून सरोवर संवर्धिनी स्थापन करावी, यात त्या सरोवराचा लाभ घेणारे सर्व घटक एकत्र येवून त्यांनी सरोवर संवर्धिनी बळकट करावी म्हणजे या तलावांचे

सत्राचा समारोप करतांना न्यायमूर्ती अंबादास जोशी

पुनरुज्जीवन होवू शकेल. हे करत असतांना समाजाने आपली जीवनशैली बदलण्याची गरज आहे. कमीत कमी कचरा तलावांकडे कसा जाईल याचा प्रयत्न करणे कसे आवश्यक आहे यावर त्यांनी जोर दिला. बऱ्याच शहरांमध्ये अशा प्रकारच्या संस्था स्थापन करण्यात आल्या आहेत व त्या तलावांचे आरोग्य सुधारण्याच्या दृष्टीने ते प्रयत्न करत आहेत असेही त्यांनी स्पष्ट केले. शेवटी पाण्यासंबंधीचा संत कवीराचा एक दोहा सादर करून त्यांनी आपले भाषण थांबविले.

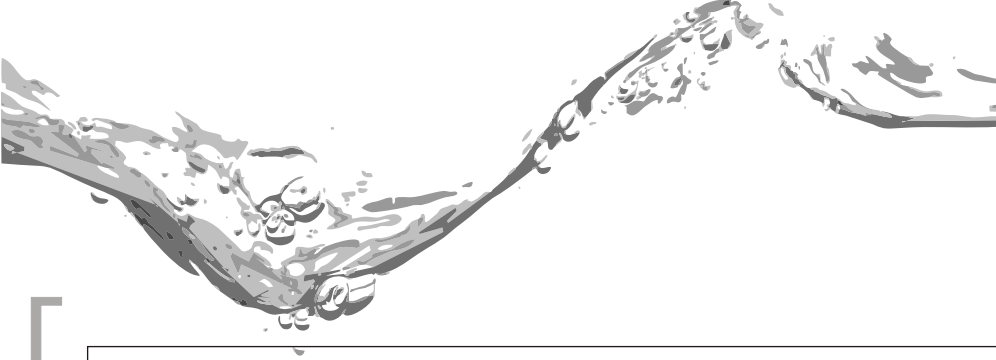
या सत्राचे समापन निवृत्त न्यायधीश श्री. अंबादास जोशी यांनी केले. विधी शाखेतील तज्ज्ञ असूनसुद्धा त्यांची सामाजिक जाण अत्यंत तीव्र आहे व जिथे जिथे प्रदूषण दिसेल तिथे तिथे ते व्यक्तिशः जावून त्याचा अभ्यास करतात असा त्यांचा परिचय करून देण्यात आला. माझ्या हद्दीपर्यंत होत असलेले प्रदूषण मी कशा प्रकारे थांबवू शकीन याची काळजी प्रत्येक व्यक्तीने घेतल्यास प्रदूषणाचा प्रश्न सहजपणे सुटू शकेल असे त्यांनी सुरुवातीसच सांगितले. पूर्वीच्या काळी तलाव बांधत असतांना त्याची जागा ठरविणे फार महत्वाचे समजले जात असे. सर्वसामान्यपणे ज्या ठिकाणी लोक सहजपणे जावू शकणार नाहीत अशाच ठिकाणी तलावांची निर्मिती केली जात असे व त्यामुळे तलावांचे पावित्र्य टिकवून ठेवणे हे सहज शक्य होत असे.

पूर्वीच्या काळीही तलावात घाण असायचीच पण त्याच्या बाजूला असलेल्या विहीरीतून पाण्याचा उपसा करण्याचा प्रघात होता. जमीन ही प्रदूषण कमी करण्यासाठी महत्वाची कामगिरी पार पाडत असते. तलावातून मार्गस्थ झालेले पाणी जैविक पध्दतीने मोठ्या प्रमाणात शुध्द होत असे व त्याचा विपरित परिणाम सामाजिक आरोग्यावर जाणवत नव्हता. पण आजच्या नवीन जीवन शैलीत शेतीतील वापरल्या जाणाऱ्या खताद्वारे होणारे व उद्योगातील रसायनयुक्त सांडपाणी वाढल्यामुळे प्रदूषणाचा व्याप वाढत चाललेला आहे. प्रदूषण असतेच पण ते एका विशिष्ट मर्यादितपेक्षा कमी ठेवणे गरजेचे आहे.

आज कोणतेही पाणी घ्या ते प्रदूषित असलेले आढळते. पावसाद्वारे पडणारे पाणी, जमीनीच्या पृष्ठभागावर असलेले पाणी, जमिनीच्या पोटात असलेले पाणी, खार्णीचे खनन होत असतांना त्या ठिकाणी जमा झालेले पाणी, एवढेच नव्हे समुद्रात असलेले पाणी सुध्दा आज प्रदूषित झालेले आढळते. आजची भोग संस्कृती ही प्रदूषण वाढीसाठी सातत्याने मदत करत असते. या प्रदूषणाचा शारिरीक परिणाम भयावह आहे. या प्रदूषणामुळे १७ वर्षांचा तरुण ८० वर्षांच्या म्हाताऱ्यासारखा दिसायला लागेल. वीजेचे बटन दाबल्याप्रमाणे तात्काळ प्रदूषण थांबेल या समजात माणसाने राहू नये, पाणी वाचवणे, पाणी साठवणे यामुळे प्रदूषणाचे प्रमाण निश्चितच कमी होण्यास मदत होईल असे वाटते.

सत्राच्या शेवटी डॉ. दिलीप यार्दी यांनी सर्वांचे आभार मानून सत्र संपविले.

सत्र चवथे - उद्योगासाठी पाणी

अध्यक्ष : श्री. रमेश पोकर्णा
वक्ते : श्री. मुकुंद कुलकर्णी, श्री. मिलींद कंक, श्री. मुकुंद बडवे
सूत्रसमन्वयक : श्री. दिलीप अहिरे

मराठवाड्यात , त्यातल्यात्यात औरंगाबाद शहरात औद्योगिक विकास फार वेगाने चालू आहे. ४० वर्षांपूर्वी एका औद्योगिक वसाहतितने सुरुवात होवून आज ती संख्या ४ वर जावून पोहोचली आहे. एवढ्या मोठ्या संख्येने सुरु झालेल्या उद्योगांना पाण्याची गरज निश्चितच असणार. हा विचार डोळ्यासमोर ठेवून 'उद्योगासाठी पाण्याचा वापर' या विशेष सत्राचे आयोजन करण्यात आले होते. श्री. रमेश पोकर्णा यांनी या सत्राचे अध्यक्षस्थान भूषविले. या सत्रात वक्ते म्हणून एक्सपर्ट ग्रुपचे संचालक श्री. मुकुंद कुलकर्णी, सीएमआयए चे अध्यक्ष श्री. मिलींद कंक आणि वजाज मधील अधिकारी श्री. मुकुंद बडवे यांची निवड करण्यात आली होती. या वक्त्यांनी आपल्या भाषणात खालील मुद्द्यांवर भर दिला.

श्री. मुकुंद कुलकर्णी :

श्री. कुलकर्णी यांनी उद्योगाची पाण्याची गरज आणि त्यामुळे निर्माण होणारी आव्हाने या विषयावर आपले विचार मांडले. जगाच्या लोकसंख्येपैकी ६० टक्के लोकसंख्या ही आशिया खंडात वसली असून सुध्दा उपलब्ध पाणी मात्र ३६ टक्के एवढेच आहे. यावरून पाणी प्रश्नाची व्याप्ती काय असू शकेल याची कल्पना

केली जावू शकते. भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात उद्योग २९ टक्के भर घालतात तर शेती मात्र फक्त ११ टक्केच भर घालते पण पाणी वापरात मात्र एकूण पाण्याच्या ७० टक्के पाणी शेती वापरते तर उद्योगाच्या

वाट्याला फक्त २० टक्के पाणी येते. शेतीमध्ये पाण्याचा वापर कसा होतो हे आपणा सर्वांना माहितच आहे पण उद्योग मात्र त्याच्याजवळ उपलब्ध असलेले पाणी अत्यंत काळजीपूर्वक वापरते असेच

म्हणावे लागले. कमीत कमी पाण्यात उत्पादन प्रक्रिया कशी होवू शकेल, एकदा वापरलेले पाणी पुन्हा कशा प्रकारे वापरता येईल यावर उद्योग संस्था प्राथम्याने भर देतांना दिसतात. औरंगाबाद शहर १२५ एमएलडी पाणी वापरते. यापैकी उद्योगाकडे ५३ एमएलडी पाण्याचा वापर होतो. या ५३ एमएलडीपैकी ३५ एमएलडी पाणी वाळूज उद्योगिक क्षेत्र वापरते, चिखलठाणा औद्योगिक क्षेत्र ८ एमएलडी, शेंद्रा व जालना औद्योगिक क्षेत्र ८ एमएलडी तर शहरातल्या उद्योगासाठी २ एमएलडी पाणी वापरले जाते. सीएमआय ही एक अत्यंत जागरूक संघटना आहे आणि पाणी वापराबद्दल उद्योगांचे चांगले प्रबोधन व्हावे अशी तिची निश्चितच इच्छा आहे. एवढेच नव्हे तर या संदर्भात या संस्थेचे प्रत्यक्ष कार्यही सुरु झाले आहे. Reduce, re - use आणि re - cycle हा मंत्र सर्व उद्योग संस्थात पाळला जातो.

शेती आणि उद्योगात एक महत्वाचा फरक आहे तो म्हणजे शेती एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी हालविता येत नाही पण उद्योग मात्र इतरत्र हलविला जावू शकतो. आपल्याला पाहिजे तेवढे पाणी मिळणार नाही याची खात्री उद्योगाला झाली म्हणजे उद्योग आपली जागा बदलतो पण शेतीला मात्र तसे करता येत नाही. उद्योगाची स्थापनेनंतर उत्तरउत्तर वाढ होत असते. आणि ती लक्षात घेता मिळणारे पाणी फक्त आजचाच विचार करून ठरविता येत नाही तर पुढील २० वर्षात पाणी मिळण्याची हमी असेल तरच उद्योग सुरु केला जावू शकतो. यामुळे धरसोडीचे पाणी धोरण उद्योगाला मारक ठरू शकते. उद्योग सुरु करायचा किंवा नाही हे ठरविणे सोपे असते पण एकदा सुरु झालेला उद्योग एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी हलविणे जवळपास अशक्य असते आणि त्यामुळे पाणी पुरवठ्याची ही दीर्घकालीन हमी उद्योगाला आवश्यक असते.

पाण्याबद्दलची आवाहने विचारात घेत असतांना पाणी पुरवठ्याबद्दलची अद्यावत सांख्यिकीय माहिती आवश्यक असते. पण दुर्दैवाने ही माहिती आपल्याजवळ आज उपलब्ध नाही. आणि जी आहे ती अचूक आहे याची खात्री देता येत नाही. हे आवाहन नियोजनाच्या संदर्भातही असू शकते. नियोजन चुकले तर प्रश्न अधिक विकट बनतो. एवढेच नव्हे तर नियोजनाची अंमलबजावणीही तितकीच महत्वाची ठरते. याचे कारण पाणी पुरवठ्यातील नंतरची अपूर्णता उद्योग स्थापनेला मारक ठरू शकते.

औरंगाबादचा औद्योगिक विकास दर वर्षी १४ टक्के या दराने होत आहे. याच दराने पाणी पुरवठा वाढविण्यात यावा ही उद्योगाची अपेक्षा चुकीची ठरू शकत नाही. मोठे उद्योग असतील तर त्यांचे सांडपाणी व्यवस्थापन कमी खर्चात होवू शकते. पण लघू उद्योगांना मात्र ही व्यवस्था उभारणे कठीण जाते. कारण होणारा खर्च त्यांना कोणत्याही परिस्थितीत परवडू शकत नाही. अन् त्यामुळे त्यांचे सांडपाणी व्यवस्थापन कसे करावे हा कळीचा मुद्दा ठरतो.

अजूनही पाणी प्रश्नाकडे शास्त्रीय पध्दतीने बघण्याची

समाजाची मानसिकता तयार झाली नाही. जलसाक्षरता वाढल्यास ही मानसिकता निश्चितच तयार झालेली दिसेल.

श्री. मिलींद कंक :

मराठवाड्यातील उद्योगपती पाणी प्रश्नाबद्दल योग्य प्रमाणात जागरूक झाले आहेत हे श्री. कंक यांनी आवर्जून सांगितले. २०१२ सालचा दुष्काळ उद्योगांना खूप शिकवून गेला. दुष्काळाची परिस्थिती लक्षात आल्याबरोबर उद्योगांनी आपली पाण्याची मागणी निश्चितच कमी केली. उद्योगांमध्ये ज्या वेगवेगळ्या प्रक्रिया असतात त्या कमी पाण्यात कशा होवू शकतील याबद्दल शास्त्रीय पध्दतीने अभ्यास करून ही पाण्याची मागणी कमी करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

पाणी प्रश्न हा महत्वाचा आहे याची उद्योगाला जाणीव आहे. हे लक्षात घेवून वर्षा जलसंधारण परिणामकारक पध्दतीने कसे

साधता येईल याचा उद्योगाने विचार केला आहे. वाहून जाणारे पाणी कशा प्रकारे अडविता येईल या संदर्भात उद्योगांनी अभ्यास करून बऱ्याच योजना प्रत्यक्षात राबविल्या. ज्या ज्या ठिकाणी सामाजिक संस्थांनी बंधारे बांधून पाणी अडविण्याचे काम केले त्याला औद्योगिक संस्थांनी भरीव आर्थिक मदत करून त्या योजना प्रत्यक्षात यशस्वी करून दाखविल्या. एवढेच नव्हे तर सामाजिक संस्थांना या पुढेही हे काम करण्यासाठी आर्थिक मदत आवश्यक असेल तर ती देण्यासाठी उद्योग कटीबद्ध आहे.

२०१२ च्या दुष्काळातील एक महत्वाची घटना आपल्या निदर्शनास मी आणू इच्छितो. जवळपास १००० विद्यार्थीनींच्या शिक्षणावर या दुष्काळामुळे गदा आली होती. शिक्षण चालू ठेवणे

त्यांना अशक्य झाले होते अशा परिस्थितीत औद्योगिक संस्थांनी हात पुढे करून २४ लाख रुपयांचा निधी जमा केला आणि ४ महिने या विद्यार्थीनींना शिक्षण पुढे चालू ठेवण्यासाठी मदत केली.

मागील महिन्यात बेमौसमी पाऊस आणि गारपीटीने संपूर्ण शेती व्यवस्था कोलमडली. शेतकऱ्यांचे जीवन कठीण होवून बसले. अशा परिस्थितीत उद्योग संस्थांनी मदतीचा हात पुढे करून हा प्रश्न सोडविण्याच्या दृष्टीने भरीव मदत केली हे सांगावेसे वाटते.

सांडपाणी व्यवस्थापनावद्दल सध्या फार मोठे काम हातात घेण्यात आले आहे. गेल्या ५ वर्षांपासून हे काम जोमाने सुरू आहे आणि सांडपाण्याचा प्रत्येक थेंब योग्य प्रकारे कसा वापरता येईल याबद्दल प्रत्येक उद्योग संस्था जातीने लक्ष घालीत आहे.

श्री. मुकुंद बडवे :

श्री. बडवे हे बजाजच्या कारखान्यात जलव्यवस्थापनाकडे लक्ष देणारे एक अधिकारी आहेत. त्यांनी दृकश्राव्य माध्यमाचा वापर करून बजाजच्या कारखान्यात पाणी बचत कशी केली जाते याबद्दल सविस्तर विवेचन केले. कारखान्यात पाण्याची बचत कशा प्रकारे करता येईल याबद्दल सविस्तर अभ्यास करून काही महत्वाचे बदल करण्यात कारखाना यशस्वी ठरला आहे हे त्यांनी प्रतिपादित केले. उदाहरणच द्यायचे झाले तर Water Cooling च्या ऐवजी Air Cooling ची व्यवस्था केल्यामुळे पाण्याच्या वापरात निश्चितच फरक झाल्याचा उल्लेख त्यांनी केला. बजाज च्या कारखान्यात सांडपाणी व्यवस्थापन अत्यंत कार्यक्षमपणे करण्यात येते हे त्यांनी आग्रहाने सांगितले.

पावसाचे पाणी अडवून ठेवण्याच्या दृष्टीने कारखान्याच्या परिसरात तलाव बांधून या पाण्याचे संग्रहण करण्यात आम्ही यशस्वी ठरलो आहोत असे ते म्हणाले. कारखान्याच्या परिसरात मोठ्या

प्रमाणावर वृक्ष लागवड सुध्दा हाती घेतली आहे यावर त्यांनी जोर दिला. योग्य पध्दतीने पाणी व्यवस्थापन केल्याबद्दल संस्थेला राष्ट्रीय पातळीवर विविध पुरस्कारही मिळाले आहेत असे त्यांनी सांगितले.

श्री. रमेश पोकर्णा :

तीनही वक्त्यांची भाषणे आटोपल्यावर श्री. पोकर्णा यांनी अध्यक्षीय समारोप केला. त्यात त्यांनी प्रामुख्याने उद्योग संस्थांची सामाजिक जबाबदारी याचा आढावा घेतला. औरंगाबाद शहर हे ६४९ चौरस कि.मी पसरलेले असून या परिसरात बरेच पाणलोट अस्तित्वात आहेत. या पाणलोटोंचा योग्य पध्दतीने विकास केला तर औरंगाबादचा पाणी प्रश्न चांगल्या प्रकारे सुटू शकेल. यासाठी भूजल पुनर्भरण, जलसाठे वाढविण्यासाठी तलावांची निर्मिती आणि समाजाला जलसाक्षर करण्याचे प्रयत्न या दृष्टींनी विचार व्हावा असे त्यांचे मत दिसले.

या सत्राचे नियोजित सूत्रधार नाशिकचे श्री. सूर्यकांत रहाळकर हे होते. पण अचानक काही समस्या निर्माण झाल्यामुळे त्यांनी सभास्थान सोडून नाशिकला परत जावे लागले. त्यांनी ही जबाबदारी नाशिक शाखेचे सचिव श्री. अहिरे यांच्याकडे सोपविली व ती त्यांनी अत्यंत चोखपणे पार पाडली. सर्व पाहुण्यांना सन्मान चिन्हे देवून आभार प्रदर्शनानंतर सत्र समाप्तीची घोषणा झाली.

सत्राचा समारोप करतांना श्री. रमेश पोकर्णा

सत्र पाचवे - कवी संमेलन

विषय : पाण्यावरच्या कविता

अध्यक्ष : डॉ . दासू वैद्य
सहभागी झालेले कवी : श्री. सुधाकर राऊत, श्रीमती शशिकला दंभारे,
श्री. मनोहर नरांजे, श्री दिनेश देवरे, श्री. श्रीधर खंडापूरकर,
श्री. अरूण रसाळ, प्रा. पी.टी. सावंत आणि श्री. शाम खांबेकर
सूत्रसमन्वयक : श्री. लक्ष्मीकांत धोंड

आधीच्या सर्व सत्रांमुळे होत आलेला उशीर अखेरीस कवी संमेलनाला सहन करावा लागला. संमेलन उशीरा जरी सुरू झाले तरी त्यातील रंगत मात्र कुठेही कमी पडली नाही. सर्व कवींनी आणि अध्यक्षांनी स्थान ग्रहण केल्यानंतर कवी संमेलनाला सुरुवात झाली. प्रारंभीच सर्वांना सन्मान चिन्ह देवून त्यांचा सत्कार करण्यात आला आणि मग एकेका कवीला आपल्या कविता सादर करण्यासाठी विनंती करण्यात आली.

१. श्री. सुधाकर राऊत : व्यवसायाने ते अभियंता असले तरीही त्यांनी पाण्यावरच्या उत्कृष्ट कविता सादर केल्या. त्यांनी अभियंता असल्यामुळे रेती, सिमेंट आणि पाणी यांना पण बोलके केले. रेती आणि सिमेंट यांनी स्वतःचे गुणगान केल्यानंतर पाणी म्हणाले की तुमची महत्ता तेव्हा वाखणली जाईल जेव्हा मी तुमच्या मदतीला येईन. धरणा बांधतांना बुडीत क्षेत्र आणि लाभक्षेत्र यांच्यातील संवादही त्यांनी चांगलाच रंगवून सांगितला.

२. श्रीमती शशिकला दंभारे : पाणी म्हणजे जीवन, पाणी म्हणजे अन्न, पाणी म्हणजे निसर्गाची खाण, पाणी म्हणजे ब्रम्ह ही समिकरणे

आता जुनी झाली असून पाणी म्हणजे अंतरराष्ट्रीय वाद, कावेवाजी, मोर्चा आणि अधिवेशनात चर्चा, महायुद्ध अशा प्रकारचे एक नवीन समिकरण तयार झाल्याचे त्यांनी आपल्या कवितेतून व्यक्त केले. पाणी प्रश्न जगाला नवीन नाही तर भगिरथापासून या प्रश्नाची उकल करण्याचा प्रयत्न

केला. शेवटी पाणी हे तलावात नाही तर फाईलीत साचते असे दुःख त्यांनी व्यक्त केले. टॉवर मध्ये २४ तास , चाळीमध्ये २ तास, झोपडपट्टी मध्ये १/२ तास व खेड्यात नुसताच भास अशी उलटी गणितं सुरू झाल्याची भावना त्यांनी आपल्या कवितेत व्यक्त केली. हांडे नाही पण डोळे भरतात आणि पाणी प्रश्न संमेलनापर्यंत पोहोचतात असे त्यांनी आपल्या कवितेतून व्यक्त केले.

३. श्री. दिनेश देवरे : नुकत्याच झालेल्या गारपीटीमुळे शेतकऱ्यांच्या व्यथा त्यांनी आपल्या कवितेतून व्यक्त केल्या.

४. श्री. मनोहर नरांजे : पावसा तू सखा आहेस, प्रेयसीचे स्मित आहे, माऊलीचे दूध आहे पण तू पंचमहाभूताला दास समजणाऱ्यांची मस्तीही जिरवतो. तुझ्या स्वागतासाठी दुर्वाकुराची पाती सज्ज असतात, त्यांच्यासाठी तरी तू यावयास हवं... यावयास हवं. त्यांच्या कवितेत वस्तुस्थितीचे वर्णन असूनसुद्धा भविष्यातील आशावादही श्रोत्यांना दिसून आला.

५. श्री. श्रीधर खंडापुरकर : पाणी प्रश्नावर या माणसाने स्वतःचे जीवनच ओवाळूनच टाकले असल्यामुळे त्यांच्या कवितात पाणी प्रकर्षाने जाणवते. आता पर्यंत निव्वळ पाणी या विषयावर

चार कविता संग्रह प्रकाशित झाले आहे. त्यापैकी 'जलपुष्प' नावाचा कविता संग्रह याच संमेलनात प्रमुख पाहुण्याच्या हस्ते प्रकाशित झाल्याचे आपण बघितले आहेच. त्यांनी शास्त्रज्ञांना आवाहन केले आहे की मंगळावर पाणी शोधण्यापेक्षा पृथ्वीतलावरच्या पाणी प्रश्नाकडे लक्ष दिल्यास ते समाजाला जास्त हितकारक ठरेल.

६. श्री. अरूण रसाळ : त्यांनी कविता सादर करतांना अभंगांचा आधार घेवून आपल्या कविता सादर केल्या. त्यांनी भगवान बुद्धाच्या जीवनातील रोहिणी नदीचा वाद आपल्या काव्यातून सादर केला आणि पाण्यासाठी संघर्ष कसा तीव्र होत आहे याची जाणीव करून दिली. जनावरांना तळ्यातील पाणी पिण्याची हरकत नाही पण दलितांना मात्र तलावापर्यंत पोहोचू दिले जात नाही ही खंतही त्यांनी आपल्या कवितेत व्यक्त केली. महाड तेथील चवदार तळ्याचा निर्माण झालेला प्रसंगही त्यांनी आपल्या काव्यात व्यक्त केला. शेवटी पाणी आहे आई, पाणी आहे बाप जगी सारा व्याप पाण्यासाठी अशा भावना व्यक्त केल्या.

७. प्रा. पी.टी. सावंत : त्यांचे नाव कविंच्या यादीत ऐनवेळा सामाविष्ट करण्यात आले, त्यांनी पावसातील बदल, पाण्याची बचत,

ठिबक सिंचन, भविष्यासाठी पाणी शिल्लक ठेवावे, शहरात पाण्याची चंगळ व खेड्यात मात्र पाण्याची चणचण याबद्दल आपल्या भावना कवितेतून व्यक्त केल्या.

८. श्री. शाम खांबेकर : कवितांना चाल लावणे हा माझा व्यवसाय व त्यातूनच मला कविता सुचत गेल्या असे सुरुवातीलाच त्यांनी सांगितले. पाण्यावरची गाणी ही ध्वनीफित याच संमेलनात प्रकाशित करण्यात आली. अशा प्रकारचे काम माझ्यावर सोपवा, मी भारतीय जल संस्कृती मंडळाला या संदर्भात मदत करावयास निश्चितच तयार आहे असे ते म्हणाले. पाणी ही जीवन संजीवनी असूनसुद्धा ते विकत घेता येत नाही तर ते जमवावे लागेल असे ते म्हणाले. आला दुष्काळ पाहुणा, थेंब थेंब वाचवून करू त्याची सरबराई, ही त्यांची कविता

श्रोत्यांच्या मनात घर करून गेली. विहीर, तलाव हे तर आपले सोयरे आहेत आणि म्हणून आपण पाणी अडवून, पाणी जिरवून आपला पाणी प्रश्न आपणच सोडवू या असा संदेश त्यांनी आपल्या कवितेत दिला.

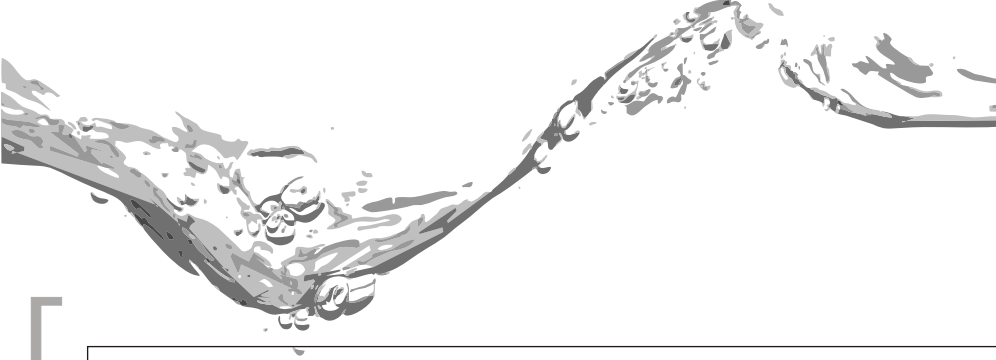
९. डॉ. दासू वैद्य : यांचा परिचय करून देत असतांना श्री. लक्ष्मीकांत धोंड यांनी वैद्य यांचा विद्यार्थी जीवनापासून

तर आतापर्यंतचा प्रवास उलगडून दाखविला आणि आज तर तुमची अपॉईटमेंट घेवून भेटण्याची वेळ येवून पोहोचली आहे असे ते म्हणाले. श्री. दासू वैद्य हे एक प्रथितयश कवी असून त्यांचे दोन काव्यसंग्रह प्रकाशित झाले आहेत, नाटकाच्या क्षेत्रातही त्यांनी पुरस्कार प्राप्त केलेले आहेत, अनेक चित्रपटांसाठी त्यांनी गाणीही लिहिली आहेत असे धोंड म्हणाले. कविता लिहिण्यासाठी काही अर्हता लागत नाही फक्त तुम्ही जीवंत माणूस असणे गरजेचे आहे असे श्री. दासू वैद्य म्हणाले. अर्हता लागत असती तर कवीर, तुकाराम, चोखामेळा, सावता माळी, नामदेव ढसाळ हे कवी झालेच नसते असेही ते म्हणाले. या सर्वांच्या कवितांकडे एकत्रित बघितले तर कविता लेखन फारच समृद्ध झाले आहे असे आपल्याला म्हणावे लागेल. त्यांनी आपल्या नदी एक्सचेंज ऑफर, बायका बसल्या फतकल मारून, तो अभागी दिवस इत्यादी कविता सादर केल्या. त्या सर्व श्रोत्यांच्या मनापर्यंत पोहोचल्या.

शेवटी श्री. लक्ष्मीकांत धोंड यांनी आभार मानून सत्र समाप्तीची घोषणा केली.

सत्र सहावे - खुली मुलाखत

विषय : जलदिंडी

जलदिंडी प्रवर्तक : डॉ. विश्वास येवले यांची मुलाखत
सूत्रसमन्वयक : डॉ. शरद भोगले

डॉ. विश्वास येवले यांची मुलाखत खरे तर प्रा. रमेश पांडव आणि डॉ. शरद भोगले हे दोघे मिळून घेणार होते पण ऐनवेळी कार्यवाहुल्याचे निमित्त दाखवून श्री. रमेश पांडव यांनी असमर्थता प्रगत केल्यामुळे ती जबाबदारी पूर्णपणे डॉ. भोगले यांनीच स्विकारली. प्रारंभी डॉ. भोगले यांनी डॉ. विश्वास येवले यांची ओळख करून दिली. एम.बी.बी.एस आणि एम.डी या दोनही परिक्षा प्रथम क्रमांकाने उत्तीर्ण झालेले श्री. विश्वास येवले यांनी जलदिंडी चे प्रवर्तक बनण्यातही पहिला क्रमांक पटकावला असे भोगले म्हणाले. पुणे येथे गेले २५ वर्षांपासून डॉ. येवले आणि त्यांच्या सुविद्य पत्नी या २५ वेडचे हॉस्पिटल संभाळत आहेत. वैद्यकिय सेवेबरोबरच त्यांनी पाण्याच्या क्षेत्रात प्रवेश केला. १९९६ साली त्यांनी जलमैत्री अभियानाची सुरुवात करून या संकल्पनेचा काही वर्षांत प्रचार आणि प्रसार केला. त्याचबरोबर क्लिन रिव्हर कमिटी, जलदिंडी संस्कार शिविर याही क्षेत्रात त्यांनी आपले कार्य सुरू केले. त्यांनी नावाडी आणि योगर्थू या पुस्तकांचे प्रकाशनही केले. त्यापैकी योगर्थू या पुस्तकास उत्कृष्ट ग्रंथ पुरस्कारही प्राप्त झाला आहे. जलसाक्षरता ही विद्यार्थ्यांमध्ये रूजावी ही बाब डोळ्यासमोर ठेवून त्यांनी

पाठ्यापुस्तक मंडळाचे सहकार्य घेवून पाण्यासंबंधीचे धडे कार्यानुभव अभ्यासक्रमात समाविष्ट करून घेतले आहेत. ते उत्कृष्ट नावाडी पण आहेत. एवढेच नव्हे तर पुणे विद्यापीठात त्यांनी पर्यावरण शास्त्रात पी.एचडी साठी नावही नोंदवलेले आहे व लवकरच ते आपला प्रबंध पूर्ण करतील अशी आपण अपेक्षा करू या.

परिचय करून दिल्यानंतर प्रत्यक्ष मुलाखत सुरू झाली. सुरुवातीलाच आपण पाण्याकडे कसे वळालात याबद्दल त्यांना पृच्छा करण्यात आली. मुलाखतीच्या सुरुवातीलाच आपण इतर ग्रहांवरील पाण्याचा अभ्यास करतो पण आपल्या समोर असलेले पाणी मात्र आपण विचारात घेत नाही याबद्दल त्यांनी खंत व्यक्त केली. शिडांच्या नावेतून आपण जेव्हा नदीमध्ये परिक्रमा करतो त्यावेळी नदीत झालेलं प्रदूषण आपल्या निदर्शनाला येतं व त्यामुळे निश्चितच आपण चिंतीत होतो आणि पाण्याकडे बघण्याचा आपला विचार वळावतो हे त्यांनी सांगितले. योग, अध्यात्म आणि उत्तम आरोग्य या तीघांचाही संयोग आपल्याला पाण्याशी मैत्री होताच लक्षात येतो आणि आपल्याला पाण्याकडे जास्त लक्ष देण्यासाठी प्रवृत्त करतो असे माझे मत बनले आहे, असे त्यांनी सांगितले.

जलदिंडीची कल्पना मला माझ्या मुलाबरोबर होडी चालवत असतांना सहजपणे सुचली. माझ्या मुलाला मी होडी चालवायला सांगितले पण त्यासाठी तो तयार होईना. होडी जर उलटली तर आपण पाण्यात पडू ही भिती त्याने व्यक्त केली. अरे, तुला तर चांगले पोहोता येते मग पाण्यात पडण्याची भिती कशाला असे मी त्याला विचारले. तो म्हणाला - मला पाण्याची भिती नाही पण या प्रवाहातल्या घाण पाण्याची भिती आहे. त्यात पडायला मात्र मी निश्चितच तयार नाही. माझे मन विचार करायला लागले, हे पाणी मला शुध्द करता येणार नाही का ? असा मी स्वतःच्या मनालाच प्रश्न विचारला आणि त्यातून जलदिंडीची संकल्पना माझ्या मनात रुजली. एक टीम तयार करून आपण आळंदी पासून तर पंढरपूर पर्यंत जलदिंडी काढावी असे मी ठरविले. कार्य करणारे मिळत गेले आणि हळूहळू ही कल्पना साकार झाली.

होड्यातून आम्ही जेव्हा प्रवास करतो त्यावेळी वाटेमध्ये ठिकठिकाणी गावे लागतात. त्या प्रत्येक गावात आम्ही मुक्काम करतो, गावकऱ्यांशी जवळीक साधतो आणि त्यांना जलसाक्षरतेचे, शुध्दतेचे धडे देतो. त्या ठिकाणी भजनाचे व किर्तनाचे कार्यक्रम आयोजित करतो, एवढेच

नव्हे तर त्यांच्याबरोबर खेळतोही. ही जवळीक आता इतकी वाढली आहे की दर वर्षी या भेटीबद्दल त्यांना आस लागलेली आढळते. आपल्या गावातले सांडपाणी नदीत सोडून आपण नदी प्रवाहातील पुढील गावांवर अन्याय करतो ही बाब आता त्यांच्या लक्षात आली आहे. या प्रकल्पामुळे जलप्रबोधन होते, कार्यात लोसहभाग वाढतो आणि त्यामुळे हळूहळू या क्षेत्रात क्रांती होत असलेली आमच्या निदर्शनाला आले आहे.

एका दिव्याने जसा दुसरा दिवा पेटतो त्या प्रमाणे आता या जलदिंडीचा प्रसार महाराष्ट्रातील इतर नद्यांवर सुध्दा व्हायला सुरुवात झाली आहे. सध्या महाराष्ट्रात नऊ वेगळ्या वेगळ्या ठिकाणी दलदिंड्या निघावयास लागल्या आहेत. यामुळे महाराष्ट्रातले तरूण, पर्यावरण प्रेमी यांची एक मोठी साखळीच आम्ही उभारण्यात यश मिळविले आहे. जल विरादरीचे पुणे शाखेचे अध्यक्ष श्री. विनोद बोधनकर हेही सुरुवातीच्या जलदिंडीत जवळपास २ वर्ष सहभागी झालेत आणि आज ते जे एक मोठे कार्य हाती घेवून काम करीत आहेत याची प्रेरणा त्यांना जलदिंडीपासूनच मिळालेली दिसते.

आधी म्हणल्याप्रमाणे योग, अध्यात्म आणि उत्तम आरोग्य

या तीघांचीही पक्की बैठक तयार करण्यात आम्ही सर्व यशस्वी झालो आहोत. योग हा एक निव्वळ शारिरीक व्यायाम नसून ती एक आदर्श जीवनपध्दती आहे हे आम्ही समाजाच्या मनावर विंबवण्याचा प्रयत्न करीत आहोत. आज योगाला एक बाजारू स्वरूप आले आहे. योगाकडे वैज्ञानिक दृष्टीकोनातून बघावे अशी माझी धारणा आहे आणि हीच संकल्पना मी माझ्या योगार्थू या पुस्तकातून समाजासमोर मांडली आहे.

आपण उभे कसे रहातो, कसे बसतो यावरही आपली प्रकृती निर्भर असते व आपण या गोष्टी शिकू शकलो तर निर्मळ आयुष्य जगण्यात आल्याला मदतच होते.

आज मी सभामध्ये, संमेलनांमध्ये, वैयक्तिक बैठकींमध्ये हा

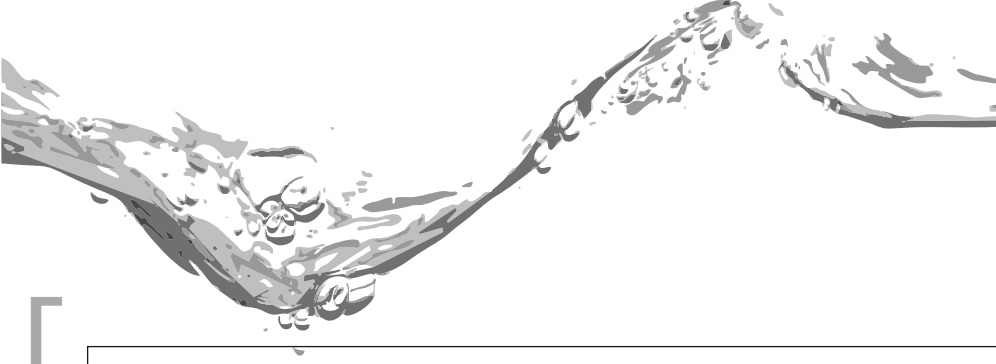
प्रयोग समाजासमोर मांडीत आहे आणि लोकांना ही नवीन जीवना पध्दती जगण्यासाठी प्रवृत्त करीत आहे. आपल्या देशातच नाही तर परदेशातही मी या संकल्पनेचा प्रचार आणि प्रसार करीत आहे. जपान मध्ये एका परिषदेमध्ये मी हा प्रयोग मांडला त्याचे सर्वांनीच कौतुक केले.

समाजाच्या

मुळापर्यंत पोहोचायचे असेल तर आपण शालेय विद्यार्थ्यांपासूनच जलसाक्षरता समाजामध्ये भिनविणे आवश्यक आहे ही गोष्ट लक्षात आल्यावर बालभारतीमध्ये पहिली ते आठवी पर्यंतच्या अभ्यासक्रमात जलसाक्षरतेचा धड्यांचा समावेश व्हावा यासाठी आम्ही प्रयत्नात होतो आणि वाल्मी या संस्थेच्या मदतीने ही संकल्पना आम्ही सरकारच्या गळी उतरवू शकलो. आज श्री. भोगले, श्री. पांडव या सारख्या सर्वांच्या मदतीने आम्ही पहिलीपासून ते आठवीपर्यंत त्या त्या दर्जाप्रमाणे जलसाक्षरतेचे धडे तयार केले आणि कार्यानुभव या अभ्यासक्रमात त्यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

उपस्थित सर्वांनाच ही मुलाखत खूप आवडली. त्यातल्यात्यात एम.आय.टी च्या विद्यार्थ्यांनी तर ही मुलाखत संपल्यावरसुध्दा डॉ. विश्वास येवले यांची पाठ सोडली नाही आणि डॉ. येवलेही त्यांच्यात इतके रमून गेले की त्यांना औरंगाबाद लवकर सोडायचे आहे हे सुध्दा ते विसरून गेले. अशा प्रकारे मुलाखत घेणारा आणि मुलाखत देणारा हे दोघेही तोडीसतोड मिळाल्यामुळे मुलाखत चांगलीच रंगली.

सत्र सातवे - समन्यायी पाणी वाटप

अध्यक्ष : डॉ. माधवराव चितळे
वक्ते : श्री. शामराव नाईक, श्री. जयप्रकाश संचेती,
सूत्रसमन्वयक : श्री. मुकुंद धाराशिवकर

गेल्या काही महिन्यांपासून उत्तर महाराष्ट्र - त्यातल्यात्यात नाशिक व नगर यांचा आणि मराठवाड्याचा पाणी वाटपाचा प्रश्न ऐरणीवर आला आहे. गोदावरीच्या वरच्या भागातले पाणी तिथेच अडवून ठेवले जाते व खाली सोडले जात नाही अशी तक्रार मराठवाडा सातत्याने करीत आहे. आणि त्यामुळे या प्रश्नाचा विचार संमेलनात व्हावा या उद्देशाने सदर सत्राचे संयोजन करण्यात आले. सत्राच्या अध्यक्षपदी जागतिक जल तज्ज्ञ डॉ. माधवराव चितळे होते आणि श्री. शामराव नाईक आणि श्री. जयप्रकाश संचेती यांना वक्ते म्हणून निमंत्रित करण्यात आले होते. या प्रश्नाचे अभ्यासक अॅड. श्री. प्रदीप देशमुख हेही वक्त्यांच्या यादीत होते. पण काही अपरिहार्य कारणामुळे ते या सत्राला उपस्थित राहू शकले नाही. या सत्रात खालील प्रमाणे विचार मांडण्यात आले -

१. श्री. शामराव नाईक :

समन्यायी पाणी वाटप हा सध्या मराठवाड्याच्या दृष्टीने पेटलेला विषय आहे. न्यायालयापासून तर सामान्यापर्यंत त्यात चर्चा चालू आहे. या प्रश्नाच्या संदर्भात न्यायालयामध्ये सध्या १२ याचिका

प्रलंबित असून या अवघड विषयाला न्यायालय काही मदत करू शकते काय या आशेने मराठवाड्यातील सामान्य जनता निवाड्याची आतुरतेने वाट पाहत आहे.

गोदावरीच्या वरच्या भागात पावसाचे प्रमाण जास्त असून जसजसे आपण पुढे सरकत जातो तसतसे पावसाचे प्रमाण उत्तरउत्तर कमी होत जातांना दिसते. एकदा औरंगाबाद व जालना जिल्हा ओलांडला की मग मात्र पावसाचे प्रमाण वाढलेले दिसते. अशा परिस्थितीत औरंगाबाद जिल्हा हा पाण्याच्या बाबतीत अत्यंत ओढग्रस्त असा समजला जातो. याच भागात औद्योगिकरणामुळे पाण्याची मागणीही सातत्याने वाढत आहे. वरील भागात जिथे गोदावरीचा उगम आहे त्या ठिकाणी २५०० मि.मी पर्यंत पाऊस पडतो. पुढे ती वाहत येतांना जेव्हा नाशिक व नगर जिल्ह्यात प्रविष्ट होते त्या ठिकाणी पावसाचे प्रमाण कमी होत गेलेले आढळते व औरंगाबाद परिसरात ते प्रमाण ६०० ते ७०० मि.मी पर्यंत कमी झालेले आढळते. वरील भागात पाण्याची उपलब्धता ८० टक्के असून मराठवाड्यात मात्र ती फक्त २० टक्के आढळते. जायकवाडी

धरणाच्या वरील भागात ८ नवीन धरणे बांधण्यात आल्यामुळे खालचा प्रवाह खूपच कमी होवून मराठवाड्यात कमी पाणी प्रविष्ट होते. खरे पाहिले असता समन्यायी तत्वाचा वापर केल्यास या पाण्याचे वाटप व्हावयास हवे होते. नगर जिल्ह्यात पावसाचे प्रमाण कमी असूनसुद्धा तिथल्या पीकपध्दतीत ऊसासारखे जास्त पाणी वापरणारे पीक मोठ्या प्रमाणात घेतले जात आहे. या ठिकाणी होणाऱ्या जास्तीच्या पाणी वापरामुळे त्या ठिकाणी समृद्धी आलेली दिसते. पाण्याबाबत एवढी ओढाताण होत असतांना सुद्धा साखरेचे उत्पादन ५ टक्क्यांनी वाढलेले आढळते. त्याचा परिणाम म्हणून खाली पाणी कमी प्रमाणात मिळते व १०००० हेक्टरवरील मोसंबीचे पीक नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे. या ठिकाणी ऊस आणि आंबा या सारखी पिके घेता येत नाहीत आणि जे एकमेव मोसंबी सारखे फळ पीक आहे त्याची दुर्दशा झालेली आढळते. पाण्याच्या अभावी जनावरांच्या संख्येवर परिणाम झालेला जाणवतो. त्याचबरोबर भूजल पातळीसुद्धा वेगाने खाली जात आहे.

श्री. शामराव नाईक - आपले विचार मांडतांना सोबत सत्राचे अध्यक्ष डॉ. माधवराव चितळे, श्री. जयप्रकाश संचेती आणि सूत्रसमन्वयक श्री. मुकुंद धाराशिवकर

गोदावरीच्या वरील भागात अतिरिक्त पाणी तलावांमधून साठविले जाते. धरणे भरलेली आढळतात एवढेच नव्हे तर नदी आणि कालव्यात सुद्धा अतिरिक्त पाणी साठविले जाते. खरे सांगावयाचे झाल्यास या वरच्या आणि खालच्या विभागात पाणी प्रश्नाची उपलब्धता कमी झाली नाही तर वितरण पध्दती सधोष असल्यामुळे हा प्रश्न निर्माण झाला आहे. मराठवाडा या प्रश्नाकडे निव्वळ भावनेच्या दृष्टीकोनातून बघत नाही तर हे वर केलेले वर्णन हे संपूर्णपणे वास्तविकतेवर आधारित आहे. या विभागाचे नेते माननीय श्री. अशोक चव्हाण यांनी तर हे वाटप असेच चालू राहिले व मराठवाड्यावर अन्याय होत राहिला तर वेगळे राज्य मागितले जाईल अशा भाषेत आपले विचार मांडले आहेत.

समन्यायी पध्दतीने पाण्याचे वाटप झाले असते तर इतक्या अतिरेकी पध्दतीने मागणी करण्याची आवश्यकताच उरली नसती. या प्रश्नाचा सखोल अभ्यास होणे आवश्यक आहे. दोन विभागातला वाद या दृष्टीकोनातून याकडे बघितले जाणे चुकीचे आहे. भांडून हा

प्रश्न सुटणार नाही याची जाणीव मराठवाड्यातल्या जनतेला आहे. हा प्रश्न सिंचन खात्याच्या अखत्यारित न ठेवता त्याला तिथून बाहेर काढणे गरजेचे आहे व साधक बाधक चर्चा करून सर्वांचे हित लक्षात घेवून हा प्रश्न सोडविण्यात यावा.

२. श्री. जयप्रकाश संचेती :

समन्यायी पाणी वाटपाच्या संदर्भात बरेच कायदे संमत झाले असले तरी या कायद्याची १०० टक्के अंमलबजावणी करणे अत्यंत कठीण झाले आहे. पाण्याची गरज ही सर्वांनाच आहे. मराठवाडा पिण्यासाठी पाणी मागतो आणि उद्योगांसाठी वापरतो अशी तक्रार वरचे लोक करत असतात. मध्यंतरी न्यायालयाच्या माध्यमातून हा प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न झाला. न्यायालयाच्या आदेशाप्रमाणे वरील भागातून पाणी सोडण्यात आले पण त्यापैकी १० टक्के पाणी सुद्धा जायकवाडीपर्यंत पोहोचू शकले नाही. हेच पाणी वर वापरले गेले असते तर निदान ते सत्कारणी लागले असते. जोपर्यंत यावर योग्य विचारमंथन होत नाही तोपर्यंत

पाण्याची ही ओढाताण ही चालूच राहणार आहे. हा प्रश्न सोडविण्यासाठी निष्पक्षपणे एकत्रित येवून विचार विनिमयाने समन्यायी पाणी वाटपाचा प्रश्न सोडविला जावू शकतो. हे करीत असतांना राजकारणी आणि सरकारी अधिकारी यांना या चर्चेतून वेगळे ठेवावे तरच हा प्रश्न चांगल्या प्रकारे सुटू शकेल.

३. डॉ. माधवराव चितळे :

जेव्हा एखाद्या संमेलनामध्ये समन्यायी पाणी वाटपाची चर्चा होते त्यावेळेस ती एखाद्या विशिष्ट प्रकल्पापुरती मर्यादित न ठेवता ती सर्वसमावेशक असावी. यात सर्व नद्यांच्या पाणी वाटपाचा विचार व्हावा याची आपल्याला खबरदारी घेणे आवश्यक आहे. हा प्रश्न काही निव्वळ भारतातच नाही तर संपूर्ण जगात पाणी वाटप ही समस्या बनली आहे. या संदर्भात काही नद्यांची उदाहरणे दिली तर त्याद्वारे हा विषय चांगल्या प्रकारे समजून घेता येईल.

सर्वप्रथम मी आपल्याच देशातील गंगा नदीच्या पाणी वाटपाचा प्रश्न आपल्यासमोर मांडित आहे. गंगा नदीच्या पाणी

वाटपात उत्तराखंड, हिमाचल प्रदेश व बुंदेलखंड यांच्यामध्ये सदैव तणाव असलेला दिसतो. पाणी शेतासाठी की कुंभमेळे भरविण्यासाठी असाही प्रश्न या संदर्भात उपस्थित केला जातो. या ठिकाणची भौगोलिक परिस्थिती इतकी भिन्न आहे की ज्यामुळे या प्रश्नाला आणखीनच नवीन पैलू जोडले जातांना दिसतात. या ठिकाणी समन्यायी पाणी वाटप म्हणजे काय हे स्पष्टपणे समजून घेणे आवश्यक आहे. या ठिकाणी सम शब्द हा वापरत असतांना सर्वांना सारखे पाणी मिळावे असा त्याचा अर्थ होत नाही तर प्रत्येक भागाची गरज विचारात घेवून न्याय्य पध्दतीने पाणी वाटप होणे हे अभिप्रेत समजले जाते.

या संदर्भात दुसरे उदाहरण मेकाँग नदीचे देते येईल. ही नदी ४ वेगवेगळ्या देशांमधून वहात असल्यामुळे हा प्रश्न आणखीनच विकट झाला आहे. १९५६ पासून हा प्रश्न विचाराधीन असूनसुद्धा त्याचे योग्य उत्तर आजपर्यंत सापडू शकले नाही. या संबंधातील चर्चा ही ताबडतोब निकाली निघू शकत नाही ही वस्तुस्थिती आहे. हा प्रश्न जेव्हा त्यांच्या हाताबाहेर गेला त्यावेळेस त्यांनी भारताला प्रश्न सोडविण्यासाठी विनंती केली. दिल्लीत झालेल्या एका सभेत या चार देशांपैकी एका देशाचे प्रतिनिधी काही अडचणीमुळे पोहोचू शकले नाही, अशा परिस्थितीत त्या देशाची बाजू मांडण्याचा प्रयत्न उपस्थित असलेल्या देशांनी केला ही निश्चितच एक स्वागतार्ह बाब आहे.

हंगेरी व झेकोस्लाव्हिया या दोन देशात डॅन्यूब नदीच्या पाणी वाटपावरून वाद निर्माण झाला. ज्यावेळेस त्याला उत्तर सापडले नाही त्यावेळी त्यांनी हा प्रश्न हेग च्या अंतरराष्ट्रीय

कोर्टासमोर नेला. निर्णय होण्यासाठी या कोर्टाने १६ वर्षे घेतली. पण निर्णय दिल्यानंतर तीनच वर्षांनी दोन्ही देश कोर्टासमोर पुन्हा हजर झाले व कोर्टानी दिलेला निर्णय स्थानिक हवामान आणि इतर कारणांमुळे अंमलात आणता येत नाही अशी तक्रार दोन्ही राष्ट्रांनी केली. अशा वेळी कोर्टानी हा निर्णय दोन्ही देशामध्ये संवाद मंच स्थापन करून त्याद्वारे सोडविण्यात यावा अशी सूचना केली. हा संवाद दर वर्षी दर हंगामात होणारे बदल विचारात घेवून व्हावा अशी अपेक्षा कोर्टाने व्यक्त केली. त्यामुळे एक गोष्ट स्पष्ट होते ती ही की न्यायालयापेक्षा सामंजस्याने या प्रश्नाला न्याय मिळू शकतो.

आफ्रिकेतील नाईल नदी तर १० देशातून वाहते. त्यांनी हा प्रश्न सोडविण्यासाठी एक वेगळाच विचार अंमलात आणला. १० देशातील प्रतिनिधींनी सर्वच देशांना भेटी देवून तिथले प्रश्न अभ्यासले व त्यातून सामंजस्य कराराची निर्मिती होवू शकली.

या संदर्भात कायदा अथवा राजकारणी निर्णय घेवू शकत नाही ही गोष्ट स्पष्ट होते. लोकसहभाग मंच स्थापन करून त्याद्वारे हा प्रश्न सोडविला जावू शकतो. यात लोकसंवाद महत्त्वाचा ठरतो. भारतीय जल संस्कृती मंडळ अथवा सिंचन सहयोग या सारख्या निष्पक्ष संस्था अशा प्रकारचे प्रश्न सोडविण्यास निश्चितच मदत करू शकतात. ही गोष्ट लक्षात घेवून पुढील काही संमेलनांमध्ये या प्रश्नावर विचार मंथन व्हावे अशी अपेक्षा आहे.

सत्राचे समन्वयक श्री. मुकुंद धाराशिवकर यांनी चर्चेत सहभागी झालेल्या वक्त्यांचे आणि उपस्थितांचे आभार मानून चर्चासत्र संपल्याची घोषणा केली.

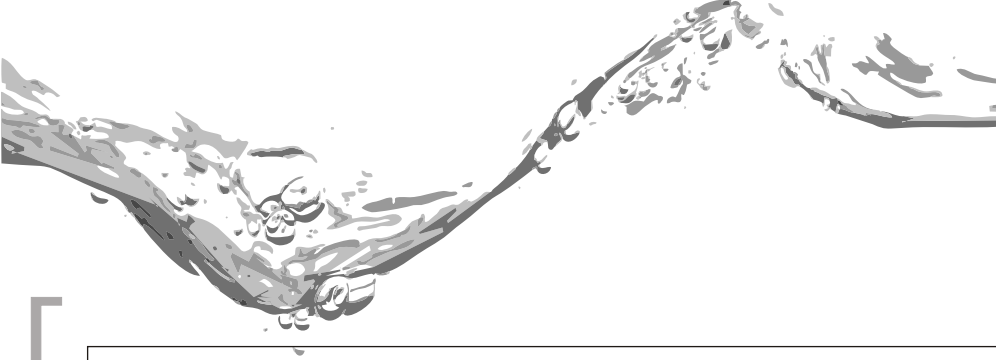

भोजनानंतर काही क्षण विश्रांतीचे

या वर्षीचा जल गौरव पुरस्कार डॉ. अरूणचंद्र पाठक यांना

दर वर्षी जलक्षेत्रात उत्कृष्ट कामगिरी पार पाडणाऱ्या व्यक्तीला आपण जल गौरव पुरस्काराने सन्मानित करत असतो. या वर्षीचा सदर पुरस्कार महाराष्ट्र सरकारच्या दर्शनिका शाखेचे डॉ. अरूणचंद्र पाठक यांना प्रदान करण्यात आला आहे. शाल, श्रीफळ, सन्मान चिन्ह, मानपत्र आणि ११,००० रुपये रोख असे या पुरस्काराचे स्वरूप असते. नुकतेच त्यांनी प्रवरा नदीवर एक गॅझेटियर प्रकाशित केले आहे. हा निव्वळ महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण देशात पहिलाच प्रयत्न आहे. एका नदीचा इतका साकल्याने विचार करण्याची ही पहिलीच वेळ आहे ही गोष्ट नजरेसमोर ठेवून त्यांना हा पुरस्कार संमेलनाच्या प्रमुख पाहुण्यांच्या हस्ते प्रदान करण्यात आला. सर्व जलप्रेमीतर्फे त्यांचे अभिनंदन. आतापर्यंत श्री. अशोक जाधव, कै.श्री. प्रदीप चिटगोपेकर, श्री. अभिजीत घोरपडे आणि श्री. उल्हास परांजपे यांना वेगवेगळ्या वर्षी हा पुरस्कार प्रदान करण्यात आलेला आहे.

सत्र आठवे - पाण्याची साठवण व्यवस्था

अध्यक्ष : श्री. मुकुंद धाराशिवकर
वक्ते : श्री. किशोर शितोळे, डॉ. अशोक तेजनकर, श्री. विनोद रापतवार आणि
श्री. नरहरी शिवपूरे
सूत्रसमन्वयक : श्री. प्रदीप माझीकर

भारतात पाण्याचे दुर्भिक्ष्य नसून पडलेल्या पावसाची योग्य साठवण व्यवस्था नसल्यामुळे पाणी प्रश्न गहन बनला आहे अशी सर्वत्र चर्चा होत असते. अशा परिस्थितीत पाणी साठवण व्यवस्था योग्य पध्दतीने करून पाण्याचा पुरवठा कशा प्रकारे वाढविता येईल या विषयावर या संमेलनात चर्चा करणे आवश्यक वाटल्यामुळे सदर आयोजित करण्यात आले. साठवण क्षमता वाढविण्यात प्रत्यक्ष कार्य करणारे श्री. मुकुंद धाराशिवकर हे या सत्राचे अध्यक्ष होते. वक्ते म्हणून देवगिरी नागरी सहकारी बँकेचे संचालक श्री. किशोर शितोळे, देवगिरी महाविद्यालयाचे उपप्राचार्य डॉ. अशोक तेजनकर, जैन इरिगेशन, जळगावचे श्री. विनोद रापतवार आणि ग्रामविकास संस्थेचे सचिव श्री. नरहरी शिवपुरे यांची निवड करण्यात आली होती. या मान्यवरांनी या सत्रात आपले विचार खालीलप्रमाणे मांडले -

१. श्री. किशोर शितोळे :

समाज आपल्यावर संपूर्णपणे अवलंबून असावा व लोकांनी सतत आपल्या मागे असावे अशी सरकारी अधिकाऱ्यांची व राजकारण्यांची इच्छा आढळून येते. विशेषतः ग्रामीण भागात

तर ही परिस्थिती जास्त प्रमाणात आढळून येते. यामुळे येथील समाजाचा स्वतःवरचा विश्वास डळमळीत झाला असून आपण काही करू शकतो याची जाणीवच त्यांच्या जवळ नाही ही वस्तुस्थिती सर्वत्र आढळून येते. मी आणि आमच्या सहकार्यांनी हा आत्मविश्वास कसा वाढविता येईल याबद्दल गेल्या काही वर्षांपासून सातत्याने प्रत्यन करून या संबंधात निश्चितच यश प्राप्त केलेले आहे. गावातील नाल्यांवर साखळी बंधारे बांधून पाणी साठवीणे ते जमीनीमध्ये जिरवणे हे काम लोकसहभागाने झाले तर सिंचनाच्या सोयी वाढून शेतकरी स्वयंभू होईल आणि त्यामुळे ग्रामीण विकास सहज शक्य होईल ही धारणा मनात बाळगून आम्ही काम करीत आहोत. ग्रामस्थांना या कार्यक्रमात सामावून घेणे गरजेचे आहे.

या संबंधात आमचा पैठण तालुक्यातील येलगंगा नदीवरील प्रकल्प दिशादर्शक ठरतो. या नदीची स्थिती अत्यंत वाईट होती. तिला ओढ्याचे स्वरूप प्राप्त झाले होते. तिचे पात्र ३० फुटापर्यंत कमी झाले होते. नदीत गाळ साचला होता. त्यामुळे पाझर नसल्यामुळे आजूबाजूच्या विहीरींमध्ये पाणी जमत नव्हते. या पार्श्वभूमीवर आम्ही नांदलगाव, कौटगाव, ताहेरपूर आणि धूपखेडा ही चार गावे निवडली.

येलगंगा नदीचे आम्ही तज्ज्ञांकडून सर्वेक्षण करून घेतले. या नदीचे रूप पालटल्यावर ग्रामस्थांना भरपूर प्रमाणात पाणी मिळेल याची खात्री त्यांच्या मनात निर्माण केली, त्यांनाही ते पटले व त्यांच्याच सहकार्याने आम्ही या परिसरात आठ बंधारे बांधले. पहिल्याच बंधान्याद्वारे ३२ कोटी लिटर पाणी साठविले गेले. एवढेच नव्हे तर हे पाणी सातत्याने जमीनीत मुरून २०० कोटी लिटरपर्यंत पाणी जमीनीच्या पोटात शिरले. गावातील तरूणांचे गट पाडून त्यांच्याकडे विविध स्वरूपाची कामे सोपविली. त्यात निधी जमविण्याची महत्वाची जबाबदारी काही जणांवर सोपवण्यात आली. लोक वर्गणी व गावात जमलेली भंडाऱ्याची रक्कम ग्रामस्थांनी सहजपणे उपलब्ध करून दिली. ५०० रूपयांपासून ११००० रूपयांपर्यंत वर्गणी ग्रामस्थांनी जमा केली.

माथा ते पायथा या तत्वाची अंमलबजावणी करून हे सर्व बंधारे एका खाली एक अशा क्रमाने बांधण्यात आले. हे करत असतांना या पूर्ण प्रकल्पाची तांत्रिक तपासणी करून घेतली आणि मगच कामाला हात लावला. आज या नदीचे पात्र ३० फुटावरून २०० फुटावर जावून पोहोचले आहे हे निश्चितच एक महत्वाची

उपलब्धी आहे. या नदीतील गाळ शेतकरी आपल्या शेतात घेवून गेले आणि पुढील पाच वर्षात आम्हाला शेतात कोणत्याही प्रकारचे खत टाकण्याची आवश्यकता नाही अशी भावना शेतकऱ्यांनी व्यक्त केली.

औरंगाबाद जिल्ह्याचे जिल्हाधिकारी या कामाची पाहणी करून गेले. त्यांच्या पसंतीस हे काम पूर्णपणे उतरले. त्याचा परिणाम म्हणून त्यांनी मदत म्हणून गाळ काढण्यासाठी एक पोकलेन ३० दिवसांसाठी आमच्या सुपूर्द केले. त्या यंत्राच्या सहाय्याने आणि गावकऱ्यांच्या श्रमदानाने हे कार्य पूर्णत्वास नेण्यात आले.

आज या भागात कोल्हापूरी पध्दतीचे १७०० बंधारे बांधण्यात आले असून त्यापैकी १२०० बंधारे पाणी अडविण्यासाठी असमर्थ ठरलेले आहेत. या बंधान्यांच्या दुरूस्तीची गरज आहे. यापैकी काही बंधान्यांची आम्ही सरकारच्या परवानगीने दुरूस्ती केली आणि त्या ठिकाणी आज पाणी साठवायला सुरुवात झाली आहे. हे बंधारे व्यक्तिगत पातळीवर सुध्दा बांधले जावू शकतात,

कार्यपध्दती अत्यंत सोपी आहे अन् त्यामुळे कोणीही हे काम हाती घेवू शकते. आम्ही जलदूत या संस्थेच्या माध्यमातून हे काम पूर्णत्वास नेले आहे.

२. डॉ. अशोक तेजनकर :

डॉ. तेजनकर यांनी भूजलसाठे आणि सिंचन हा विषय स्वतःसाठी निवडला होता. पावसाळा चांगला असूनसुध्दा भूजल पातळी सातत्याने घसरत असल्याबद्दल त्यांनी चिंता व्यक्त केली. पूर्वीच्या काळी ही भूजल पातळी बरीच वरती असल्यामुळे एखाद्या वर्षी ताण बसला तरी ती खाली घसरत नसे. किल्ले बांधतांना

त्याचप्रमाणे मंदिरे बांधतांना एवढी चोख व्यवस्था केली जात असे की या ठिकाणी जलसमस्या निर्माण होत नसे. पण आता वीज पंपाच्या सहाय्याने उपसा होवून अतिरेकी पध्दतीने पाण्याचा वापर झाल्यामुळे भूजल पातळी मोठ्या प्रमाणात घसरली आहे. आज विहीर खोदली तर ४० ते ७० फूट आणि कुपनलिका खोदली तर २०० ते २५० फूट खाली जावूनसुध्दा चांगले पाणी लागेल याची शाश्वती राहिली नाही. फार खोलवरचे भूजल उपसले गेले असल्यामुळे जे पाणी जमिनीत २०० ते २५० वर्षांपूर्वी जिरले होते त्याचाही उपसा वेगाने होत असल्यामुळे भूजल पातळी फारच घसरली आहे. पाणी जमिनीत

मुरण्याची क्रिया फारच संथ असल्यामुळे पाऊस जास्त होवूनसुध्दा मुरण्यासाठी पुरेसा वेळ न मिळाल्यामुळे भूजलपातळी खाली खाली जात आहे.

महाराष्ट्रातील भूगर्भातील खडकांची रचना बघता हा पाणी मुरण्याचा वेग फारच संथ समजला जातो. आपण जे गेल्या काही वर्षात तलाव बांधलेले आहेत ते पाणी मुरण्यासाठी बांधले की बाष्पीभवन होण्यासाठी बांधले हा संभ्रम यामुळे निर्माण होत आहे. महाराष्ट्रात सर्वत्र बॅसाल्टचा प्रभाव असल्यामुळे अत्यंत कमी दराने पाणी जमिनीत प्रवेश करते. जमिनीखालील खडकांचे सांधे, चिरा आणि पार्यता या घटकांचा विचार करूनच पाणी जमिनीत किती मुरेल याचा विचार होवू शकतो. सर्व खडकांना बॅसाल्ट हे सामान्य नामाभिधान असले तरी प्रत्येकाच्या रचनेत इतकी भिन्नता आहे की अंतराअंतरावर पाणी मुरण्याच्या दरात फरक पडू शकतो.

जल पुनर्भरणाचा शास्त्रीय दृष्टीकोनातून अभ्यास

पाण्याची साठवण व्यवस्था या सत्रात आपले विचार मांडतांना श्री. किशोर शितोळे, सोबत सत्राचे अध्यक्ष श्री. मुकुंद धाराशिवकर, श्री. प्रदीप मंत्रीकर, श्री. नरहरी शिवपूरे, श्री. विनोद रापतवार आणि डॉ. अशोक तेजनकर

करावयाचा झाल्यास जमिनीच्या खालील खडकांचे अद्यावत नकाशे बनविणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे विविध विहिरींच्या जलपातळीचे रेकॉर्ड्स ठेवणे सुध्दा आवश्यक आहे. आज आधुनिक तंत्राने या गोष्टी शक्य झाल्या असल्या तरी अजून त्याचा म्हणावा तसा वापर सुरू न झाल्यामुळे पुनर्भरणाच्या कामात बरेच अडथळे निर्माण होत आहे. तरीपण सारासार विचार करून आपल्याला पुनर्भरणाच्या योजना राबविणे गरजेचे झाले आहे.

३. श्री. विनोद रापतवार :

मी स्वतः जळगाव येथे मंडळाने घेतलेल्या जल साहित्य संमेलनापासून जोडला गेलेलो आहे याची त्यांनी श्रोत्यांना सुरुवातीला आठवण करून दिला. पाण्याची उपलब्धता कमी आहे हे लक्षात ठेवून पाण्याचा वापर योग्य प्रमाणात कटसकरीने करण्याची गरज त्यांनी सुरुवातीला प्रतिपादित केली. जैन इरिगेशनने राबवलेल्या दोन लिफ्ट इरिगेशन स्किम द्वारे पाण्याचा वापर किती शास्त्रीय पध्दतीने होवू शकतो व त्याद्वारे पाण्याची बचत कशी होवू शकते यावर त्यांनी दृक्श्राव्य पध्दतीने आपल्या विचारांची मांडणी केली.

हिमाचल प्रदेशमधील एका लिफ्ट इरिगेशनचे त्यांनी जे काम केले आहे त्याची कार्यपध्दती त्यांनी सभागृहासमोर मांडली. स्वयंचलित पध्दतीचा वापर करून पाण्याचे वितरण कसे केले जाते हे त्यांनी चित्रफितीद्वारे समजावून सांगितले. सर्व शेतकरी काम करण्यास तयार आहेत पण त्याला तंत्रज्ञानाची जोड दिली तर ते काम अधिक कार्यक्षमपणे केले जावू शकते. ऊस खरे पाहिले असता महाराष्ट्राचे पीक नाही, त्याला वापरलेले पाणी जर आपण इतर पिकांसाठी वापरले तर पाचपट काम होवू शकते. कालव्याद्वारे पाणी नेण्यापेक्षा पाईपद्वारे पाणी नेले तर पाण्याची मोठी बचत होवू शकते हे त्यांनी आवर्जून सांगितले.

त्यांनी राबविलेला कर्नाटकमधील शिगाव येथील प्रयोगाचे सादरीकरण सुध्दा त्यांनी आपल्या भाषणात केले. व्यक्तिगत शेती करण्यापेक्षा सामुहिक शेतीचे प्रयोग करणे अधिक लाभकारक ठरू शकते यावर त्यांनी आपल्या भाषणात जोर दिला.

४. श्री. नरहरी शिवपुरे :

श्री. शिवपुरे हे औरंगाबाद येथील ग्रामविकास संस्थेचे सचिव म्हणून गेल्या १७ वर्षांपासून जलसंधारणाच्या कामात रस घेत आहेत. पाण्याची साठवण व्यवस्था कशा प्रकारे वाढविता येईल याबद्दल त्यांनी आपल्या भाषणात आढावा घेतला. त्यांची संस्था तीन प्रकारच्या कार्यात गुंतलेली आहे. ते म्हणजे नैसर्गिक संसाधन साक्षरता, व्यक्तिगत व सामाजिक पातळीवरील जलपुनर्भरण आणि ग्रामविकास संस्थेचे विविध कार्यक्रम.

पाण्याबद्दल सांगतांना ते म्हणाले की आपल्या देशात पाण्याची उपलब्धता आहे पण अयोग्य व्यवस्थापनामुळे पाणी प्रश्न निर्माण झाला आहे. देशात विविध स्वरूपाच्या योजना राबविण्यात

आल्या पण त्या आवश्यक तो परिणाम साधू शकल्या नाहीत कारण सदोष व्यवस्थापन हे दाखवता येईल.

पाणी प्रश्नावर एकमेव उत्तर म्हणजे सरळ व सोप्या पध्दतीने जल पुनर्भरण करणे हे होय. त्यांनी जलपुनर्भरणाच्या विविध पध्दती कोणत्या याबद्दल सविस्तर मार्गदर्शन केले. पाऊस पडणे, कुठे पडणे, किती पडणे, कसा पडणे हे आपल्या हातात नाही पण पडलेला पाऊस जमिनीत कसा जिरवता येईल हे मात्र आपल्या हातात निश्चितच आहे. आपल्या देशात ऊपसा जास्त आणि भरणा कमी ही परिस्थिती आढळून येते.

जल पुनर्भरणाबरोबरच पाण्याचा हिशेब ठेवणे ही सुध्दा आजची गरज आहे हे त्यांनी स्पष्ट केले. त्यांच्या संस्थेने वेगवेगळ्या ठिकाणी जल पुनर्भरणाच्या योजना कशा राबविल्या व त्याचा समाजाला किती फायदा झाला याचे सविस्तर विवेचन केले.

५. श्री. मुकुंद धाराशिवकर :

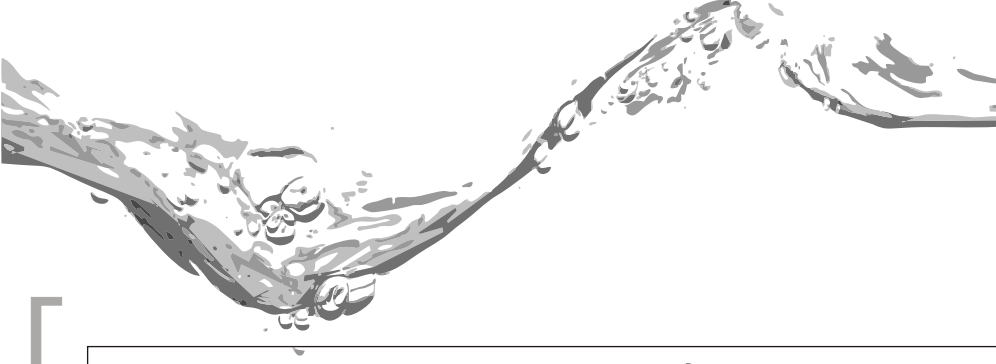
या सत्राचे अध्यक्ष श्री. धाराशिवकर यांनी जल साठवणीबद्दल स्वतःचे विचार मांडून सत्राचा शेवट केला. पाणी साठवण्याच्या पारंपारिक जागा आपल्या सर्वानाच माहित आहेत पण याही पेक्षा पाणी साठविण्यासाठी काही नवीन जागा असू शकतात काय याबद्दलही विचार होणे आवश्यक वाटते. आपल्या सर्वाना माहितच आहे की खारे पाणी गोड्या पाण्यात मिसळत नाही अन् त्यामुळे खान्या पाण्याच्या वरील भागात गोड्या पाण्याचा संग्रह केला तर ते सहजच शक्य आहे. समुद्राकठच्या खाड्यांमध्ये खारे पाणी भरपूर प्रमाणात असते पण त्याच पाण्यावर गोड्या पाण्याचा संग्रह केला तर समुद्रात वाहून जाणारे गोडे पाणी वापरण्याची संधी माणसाला मिळू शकते व त्याद्वारे जलसाठ्यांची समृद्धी वाढू शकते. तापी व पूर्णा नदीच्या खोऱ्यात फार मोठा खारपाणपट्टा आहे. या संपूर्ण पट्ट्यात विहिरींना सर्वत्र खारे पाणी आढळते. हे खारे पाणी शेतीच्या कामाचे नसते. पण याच खान्या पाण्यावर पुनर्भरणाद्वारे गोड्या पाण्याचा संग्रह केला तर ते पाणी मात्र चांगल्या प्रकारे वापरले जावू शकते.

पाण्याचा साठा वाढविण्याचा दुसरा उत्कृष्ट प्रकार म्हणजे बाष्पीभवनाला अवरोध करणे. महाराष्ट्राच्या काही भागात जवळपास ५० टक्के पाण्याचे बाष्पीभवन होते. हे थांबविण्याचा प्रयत्न केल्यास वाचलेले पाणी मानवाला सहजपणे उपलब्ध होवू शकते ही गोष्ट आपण पूर्णपणे दुर्लक्षिलेली आहे. हाही जलसाठा वाढविण्याचा नवीन प्रयत्न ठरू शकतो.

या सत्राचे सूत्रसंचलन श्री. प्रदीप मात्रीकर यांनी केले. चर्चेत भाग घेणाऱ्या सर्व मान्यवरांचे आभार मानून हे सत्र संपले.

सत्र नववे - जलसाक्षरतेचा प्रचार आणि प्रसार

अध्यक्ष : डॉ. दत्ता देशकर

वक्ते : श्री. श्रीराम वरूडकर, श्री. लक्ष्मीकांत धोंड, श्रीमती विद्या पवार, श्री. भरत रिडलॉन

सूत्रसमन्वयक : श्री. रमेश पांडव

या सत्राचे अध्यक्षस्थान डॉ. दत्ता देशकर यांनी भूषविले. त्यांच्या मदतीला वक्ते म्हणून सेवा भावी संस्थांचे प्रतिनिधी श्री. श्रीराम वरूडकर, ज्येष्ठ नागरिकांचे प्रतिनिधी म्हणून श्री. लक्ष्मीकांत धोंड, स्त्री प्रतिनिधी म्हणून महाराष्ट्र सिंचन सहयोगच्या उपाध्यक्षा श्रीमती विद्या पवार आणि विद्यार्थ्यांचे प्रतिनिधी म्हणून श्री. भरत रिडलॉन निवडण्यात आले होते. या सर्व मान्यवरांचे विचार थोडक्यात खालील शब्दात मांडण्यात आले आहेत -

१. श्री. श्रीराम वरूडकर : लोकसंख्या वाढ व विज्ञानाच्या सोयीमुळे सहजपणे होणारा उपसा यामुळे पाणी वापर भरमसाठ वाढला आहे. त्यावर आळा घालण्यासाठी समाजाला जलसाक्षर करण्याची गरज आहे. पाण्याच्या वापरात काटकसर, पाण्याचे पुनर्भरण, पाण्याचा पुनर्वापर व पाण्यातील प्रदूषण घटविणे याबद्दल लोकांची मानसिकता निर्माण करण्यासाठी जलसाक्षरतेचे माध्यम उपयुक्त ठरू शकते. पाण्याच्या बचतीसाठी आपण काही गटांना लक्ष्य करू शकतो. त्यापैकी पहिला गट हा शेतकऱ्यांचा आहे. ज्या पध्दतीने शेतकरी पाणी वापरतात त्यामुळे पाण्याचा मोठ्या प्रमाणात गैरवापर होतांना दिसतो. त्यामुळे शेती करतांना पाणी कसे वापरायचे याबद्दल त्यांना

प्रशिक्षण देणे निकडीचे आहे. दुसरा गट हा घरगुती पाणी वापरणाऱ्यांचा आहे. प्रत्येक घरात आपण डोकावून बघितल्यास पदोपदी पाण्याचा चुकीचा वापर होतांना आपल्याला दिसतो. हे थांबवण्यासाठी जलसाक्षरतेचा प्रचार आणि प्रसार गरजेचा आहे. तिसरा गट हा उद्योग संस्थांचा आढळतो. या गटाला पाणी विकत देवून सुध्दा निष्काळजीपणे पाणी वापरण्याचा प्रघातच या क्षेत्रात पडलेला आहे. त्यामुळे या वापरावर नियंत्रण येण्यासाठी या वर्गाचेही प्रबोधन आवश्यक ठरते. उद्योगांकडून सांडपाणी स्वतः शुध्द करणे ही अपेक्षा करावयास हरकत नसावी. जलसाक्षरतेची सुरुवात जर शालेय विद्यार्थ्यांपासून केली तर त्यांच्यावर जे जलसाक्षरतेचे संस्कार होतील त्याचा फायदा समाजाला वर्षानुवर्षे मिळू शकेल व हा वारसा ते पुढच्या पिढीला सहजपणे हस्तांतरित करू शकतील.

२. श्री. लक्ष्मीकांत धोंड : निवृत्तीनंतर मी गेल्या १०-१५ वर्षांपासून पाणी प्रश्नाला जोडून घेतले आहे. मी वसुंधरा नावाचा एक चित्रपट पाहिला होता. त्या चित्रपटापासून मी प्रेरणा घेवून या विषयाकडे वळलो आणि शाळा शाळांमध्ये जावून विद्यार्थ्यांच्या प्रबोधनाला सुरुवात केली. त्यांना मी भाषण देत नाही पण छोटी छोटी उदाहरणे

व गोष्टी सांगून पाण्याचे महत्व आणि बचत समजावून सांगण्याचे प्रयत्न करतो. या संवादांमुळे त्यांना पाण्याबद्दल आत्मियता निर्माण होते व ते बदलाला प्रवृत्त होतात. घरी आलेल्या पाहुण्याला मागितल्यासच पाणी देणे, तेही पूर्ण ग्लास न देता अर्धा ग्लासच देणे, बेसिनचा काळजीपूर्वक वापर करणे, भाजी व तांदुळ धुतल्यानंतर वाया जाणाऱ्या पाण्याचा सडुपयोग करणे, आंघोळ करतांना पाण्यात बचत करणे, झाडे लावणे, अंगणातील फरशा काढून पाणी मुरण्यासाठी परिस्थिती निर्माण करणे, झाडांना पाणी देण्याच्या वेळा सांभाळणे याबद्दल हासतखेळत मी विद्यार्थ्यांशी संवाद साधतो व त्यामुळे प्रभावित होवून त्यांच्यामध्ये अपेक्षित बदल आढळून येतो.

श्री. भरत रिडलॉन सत्रात आपले विचार मांडतांना. सोबत सत्राचे अध्यक्ष डॉ. दत्ता देशकर, श्री. लक्ष्मीकांत धोंड, श्री. श्रीराम वरुडकर आणि श्रीमती विद्या पवार

सूर्य स्वतःच्या उष्णतेने समुद्रातील खान्या पाण्याचे गोड्या पाण्यात रूपांतरण करून विनामूल्य आपल्या घरापर्यंत पोहोचवित असतो. अशा गोड्या पाण्याच आपण काळजीपूर्वक वापर करायला शिकले पाहिजे हे त्यांना सहजपणे पटते व त्यातून संथपणे आवश्यक ती क्रांती घडून येते.

३. श्रीमती विद्या पवार : महिला हे माझे लक्ष्य असल्यामुळे मी सरळ घरात शिरून महिलांशी संवाद केल्यामुळे त्यांच्या मनात पाणी प्रश्नावद्दल आत्मियता निर्माण होवून त्यांच्यामध्ये बदल घडवून आलेले मी प्रत्यक्ष अनुभवले आहे. लहान मुली पाणी भरायला जातात त्यावेळी एकएक ग्लास पाणी मिळविण्यासाठी त्यांनी केलेला खटाटोप निश्चितच क्लेशकारक वाटतो. त्यासाठी वाया जाणारा वेळ व त्यांच्या व्यक्तिगत आरोग्यावर होणारा दुष्परिणाम याचा विचारही करवत नाही. खेड्यातले दुःख विसरण्यासाठी त्या शहराकडे वळतात

पण झोपटपट्टीत रहात असतांना त्यांच्या पाठीमागचे पाण्याचे शुक्लकाष्ठ काही संपत नाही. शेतात सिंचनाचे महिला काम करतात पण त्याचवेळेस घरातील पुरुष मंडळी हातावर हात देवून बसलेली बघवत नाहीत. ग्रामीण जीवनात आज एक नैराश्य निर्माण झाले आहे. तिथली निष्क्रीयता व आळस मनाला क्लेशकारक ठरते. निव्वळ आळसात बसून राहण्यापेक्षा शेतात जर नाल्यांमध्ये खोदकाम केले व तेथे पाणी अवडले तर पाणी प्रश्न सुटू शकेल असे यांना का वाटत नाही याची बोच मनाला निश्चितच वाटते. पाण्यासाठी भांडणे तर आता नित्याचीच झाली आहे. भांडत बसण्यापेक्षा पाण्याचे साठे वाढविल्यास निदान पाणी प्रश्न सुटण्यासाठी मदत होवू शकेल.

४. श्री. भरत रिडलॉन : जलसाक्षरतेचे कार्य आणि त्याचा तरुणाईशी काय संबंध याचा जेव्हा मी विचार करतो त्यावेळी पाण्याची उपलब्धता, गुणवत्ता आणि पाण्याचे व्यवस्थापन या संबंधात तरुणाई काय करू शकेल याबद्दल मला विचार करावासा वाटतो. आपल्याला समाज जलसाक्षर करावयाचा आहे. प्रत्येक सोसायटीमधील लोकांनी स्वतः पाणी बचतीची जबाबदारी स्वीकारली तर पाण्याची बचत मोठ्या प्रमाणात होवू शकेल. यासाठी काही फार मोठे प्रयत्न करण्याची आवश्यकता नाही तर छोट्या छोट्या गोष्टींपासून ही बचत साध्य केली जावू शकते. आज दुष्काळावर उपाय म्हणून शेतकऱ्यांना पॅकेज देण्याची पध्दती रूढ झाली आहे पण पॅकेज देण्यापेक्षा पाणी संग्रहण करण्याचे प्रशिक्षण दिले तर हा प्रश्न कायमचा सुटण्याची शक्यता नाही का ?

भारतात सर्वात जास्त पाऊस पडणाऱ्या चेरापुंजी या गावातही उन्हाळ्यात प्यायला पाणी मिळणे दुरापास्त होते. एवढे पाणी निसर्गाने उपलब्ध केले असतांना त्याचा योग्य सांभाळ न केल्यामुळे ही परिस्थिती निर्माण होते ही खेदाची बाब आहे. आज जो दुष्काळ आहे तो कल्पकतेचा आहे, पाण्याचा नाही असे म्हणण्याची पाळी आलेली आहे. हा प्रयत्न एकट्यादुकट्याने करून प्रश्न सुटणार नाही. एका माणसाने १०० पावले उचलण्यापेक्षा १०० माणसांनी एक पाऊल उचलले तर पाणी प्रश्न सहजपणे सुटू शकेल असे वाटते.

५. डॉ. दत्ता देशकर : या सत्राचे अध्यक्ष डॉ. देशकर यांनी सर्व वक्त्यांचे अत्यंत उत्कृष्ट व उपयोगी विचार मांडल्याबद्दल अभिनंदन केले व पाणी प्रश्न सोडविण्यासाठी व पाणी संबंधातील साक्षरता वाढविण्यासाठी काय केले जावू शकते याबद्दल स्वतःचे विचार

मांडले. पावसात होणारे बदल समाज विचारात का घेत नाही याबद्दल त्यांनी खेद व्यक्त केला. निसर्ग बदलत नसेल तर माणसाला निसर्गाच्या मर्जीप्रमाणे बदलायला काय हरकत आहे हा प्रश्नही त्यांनी या संदर्भात उपस्थित केला. एकूण पाण्यापैकी शेतकरी हा जवळपास ७५ ते ८० टक्के पाणी वापरतो. त्यामुळे खरी साक्षरता ही त्या शेतकऱ्याला आवश्यक आहे. शहरी माणसे फक्त १० टक्क्यांच्या जवळपास पाणी वापरतात. या पाणी वापरात काटकसर आवश्यक

तर आहेच पण त्याचबरोबर या ८० टक्क्यापैकी १०-२० टक्के पाणी जरी वाचविता आले तर पाणी प्रश्न सुटण्यासाठी मदतच होणार नाही का ? पाणी प्रश्न हा प्रामुख्याने मानवी स्वभावाशी निगडित आहे व त्यामुळे जोपर्यंत मनुष्याचा स्वभाव बदलत नाही तोपर्यंत सर्व प्रयत्न व्यर्थ ठरण्याची शक्यताच अधिक राहिल असे मत त्यांनी व्यक्त केले.

सरते शेवटी सूत्र संचालकांनी सर्वांचे आभार व्यक्त केले.

शब्दकोडे

१		२	३		४		५
		६			७	८	
९	१०			११			
१२			१३				
					१४		१५
१६		१७					
				१८			
१९				२०			

उभे शब्द :

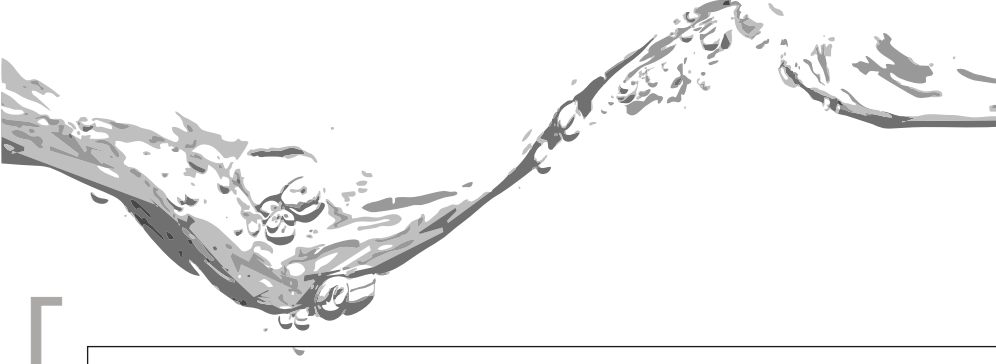
१. शेतकरी.
२. वाचन.
३. संताप, क्रोध.
४. विहिरीतून पाणी काढण्याचे जोड साधन.
५. च्या सह.
६. रोखलेली एकाग्र नजर.
१०. कोरडेपणा, शुष्कता.
११. हात, हस्त.
१३. विहिरीतून पाणी काढण्याचे विशिष्ट प्रकारचे भांडे.
१५. पाण्यावरील तरंग, लहर इ.
१६. विहीर, नदी, तलाव या मध्ये राहणारा मंडूक.
१७. पावसाळा, पावसाळ्याचा प्रारंभ.
१८. पंच महाभूतातील पाण्याचा शब्द. (उत्तर इतरत्र)

आडवे शब्द :

१. इ.स. पहिल्या शतकात पराशर ऋषींनी लिहिलेल्या ह्या आद्य ग्रंथात जलसंचयाबद्दल लिहिले आहे.
६. ठक, फसव्या.
७. सोने.
९. समुद्राची अधिष्ठात्री देवता.
११. बडबड, त्रास.
१२. अवधान, चित्त.
१३. मुलगा.
१४. नदीच्या शुष्क पात्रात खणलेला खड्डा, डबके.
१७. करवत.
१९. कडक आवरणाचे गोल गरगरीत फळ.
२०. नदी.

सत्र दहावे - संमेलनाचा समारोप

प्रमुख पाहुणे : जागतिक जलतज्ज्ञ डॉ. माधवराव चितळे
अध्यक्ष : न्यायमूर्ती नरेंद्र चपळगावकर
इतर उपस्थिती : डॉ. दत्ता देशकर, श्री. गजानन देशपांडे, डॉ. क्षमा खोब्रागडे आणि प्रा. रमेश पांडव

अखेरीस दोन दिवस भरगच्च चर्चासत्रे असलेले दोन दिवसांचे संमेलन संपले आहे. त्यासाठी जो समारोपाचा कार्यक्रम आयोजित करण्यात आला त्यासाठी पाहुणे म्हणून मंडळाचे संस्थापक आणि सल्लागार डॉ. माधवराव चितळे आणि संमेलनाचे अध्यक्ष न्यायमूर्ती नरेंद्र चपळगावकर व मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. दत्ता देशकर आणि इतर पदाधिकारी हे मंचावर उपस्थित होते. या संदर्भात डॉ. माधवराव चितळे यांनी असे काही विषय ज्यांचा विचार भविष्यातील जलसाहित्य संमेलनात केला जावू शकतो याबद्दल स्वतःचे मत व्यक्त केले. त्याचबरोबर संमेलनाची व्यवस्था अत्यंत उत्कृष्ट केल्याबद्दल संस्थेचे महासंचालक श्री. मुनिष शर्मा आणि त्यांच्या टीमचे कौतुक केले. टीममधील महत्वाचे कार्यकर्ते अभिनंदनास पात्र आहेत असे म्हणून त्यांनी या सर्व कार्यकर्त्यांचे सन्मान चिन्ह देवून आभार मानले. या निमित्ताने भविष्यातील संमेलनांमध्ये कोणत्या विषयांवर चर्चा आवश्यक आहे याबद्दलही त्यांनी मत प्रदर्शन केले. त्यांच्या महत्वाच्या सूचना खालील प्रमाणे दाखविता येतील -

१. पाणी आणि इतर निसर्गाच्या देणग्या यात त्यांनी फरक दाखवून दिला. जमीन, खनिज संपत्ती यासारख्या अचल गोष्टी स्थिर

असल्यामुळे त्यांच्याबद्दल आराखडे बांधणे सोपे असते पण पाण्याच्या बाबतीत तसे अनुमान होवू शकत नाही याचे कारण की पाणी हे मूलतः अस्थिर संसाधन आहे. नुकत्याच झालेल्या गारपीटीने हवामानात किती वेगाने बदल होवू शकतात याची जाणीव आपल्याला करून दिलेली आहे. हे हवामानात होत असलेले वारंवार बदल विचारात घेवून आपल्याला भविष्यात दिशा आखायची आहे. आपल्या राज्यात हे हवामान बदलाबद्दल जो विचार व्हायला पाहिजे तो होतांना दिसत नाही. पूर्वीच्या काळी हे हवामानातील बदल दीर्घकाळात होत असत पण आता मात्र त्यांची वारंवारिता खूपच वाढलेली आहे.

या संदर्भात त्यांनी कोसी या नदीचे उदाहरण दिले. या नदीला आपला प्रवाह बदलण्याची जणू काय सवयच लागली आहे. गेल्या काही वर्षात तिचा प्रवाह १४२ किलोमीटरने सरकलेला आहे. आणि त्यामुळे पाण्याबद्दल विचार करतांना हे सर्व आकस्मिक बदल आपल्याला विचार करायला लावतात. महाराष्ट्र पुरते बोलायचे झाल्यास या ठिकाणी दुष्काळाची वारंवारिता बरीच वाढलेली आढळते. या संकटाला तोंड देता शेतकरी आपले स्थैर्य घालवून

बसलेला आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रातील पाणी प्रश्नाचा अभ्यास करताना या अस्थैर्याचा विचार करण्याची पाळी आलेली दिसते.

२. आपण पाण्याकडे निव्वळ विकासाचे संसाधन म्हणून बघत नाही तर त्याला आपण जलसंपदा असे नाव दिलेले आहे. आपल्या जीवन पध्दतीमुळे पाण्यात जी विविध संयुगे मिसळतात त्यामुळे पाणी स्वतःची निर्मलता हरवून बसलेले आहे. ही निर्मलता आपल्याला पुढील पिढीला कशा प्रकारे हस्तांतरित करता येईल हे आपल्यासमोर एक महत्वाचे आव्हान आहे. पाणी हे इतर संपत्ती पेक्षा वेगळे समजले जाते कारण इतर संपत्तीचा पुनर्वापर होवू शकत नाही. पण पाण्याच्या पुनर्वापरालाही काही मर्यादा आहेत याची जाणीव ठेवणे आवश्यक आहे.

३. निसर्ग आणि पर्यावरण यात संतुलन असणे गरजेचे आहे. १९२० साली स्वीडन या देशाची परिस्थिती या संदर्भात काही विशेष चांगली नव्हती पण सतत प्रयत्न करून ६० वर्षांच्या कालखंडात ते या अवस्थेत येवून पोहोचले आहे की त्यांनी हे संतुलन सिध्द केले आहे. वाहत्या पाण्याची शुध्दता हा तिथे महत्वाचा प्रश्न समजला जातो आणि त्याची उकल

करण्यात तो देश यशस्वी झाला आहे. त्याचेच द्योतक म्हणून तो देश दर वर्षी सन्मानाने स्टॉकहोम जलपुरस्कार प्रदान करू शकतो.

जी गोष्ट स्वीडननी वाहत्या पाण्याच्या बाबतीत साध्य केली आहे तीच गोष्ट जपानने स्थीर पाण्याच्या संदर्भात प्राप्त केली आहे. जपानमध्ये बिवा नावाचे एक अति विशाल जलाशय आहे. तो एक तलाव असल्यामुळे त्यातील पाणी वहाते नाही. हा जलाशय अत्यंत प्रदूषित झाला होता पण त्यांनी भगीरथ प्रयत्न करून त्या जलाशयाला इतके शुध्द केले की आता त्याबद्दल त्यांना त्याचा वास्तव असा अभिमान आहे. याच कारणामुळे त्यांनी ILEC सारखी अंतरराष्ट्रीय संस्था स्थापन करून जगातील तलावांची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी प्रयत्न सुरू केले आहेत.

हा बिवा जलाशय स्वच्छ करण्यात एक महत्वाचा अडथळा जाणवत होता. तो म्हणजे कपडे धुतल्यामुळे पाण्यात पसरणाऱ्या डिटर्जंटसूचा हा प्रश्न सोडविण्यासाठी तिथल्या महिला मंडळानी

पुढाकार घेतला व त्याद्वारे कपडे धुण्याच्या पध्दतीत आवश्यक तो बदल करून तलावातील प्रदूषण मोठ्या प्रमाणात कमी केले. भारतातही आपण सरोवर संवर्धिनी सारख्या संस्था स्थापन केल्या आहेत. या संस्था भारतीय जल संस्कृती मंडळासारख्या संस्थेला हाताशी धरून आपल्या देशात हे करू शकणार नाही काय ?

४. पाण्याच्या वापराबद्दल एक महत्वाचे सत्य बाहेर आले आहे. कर्नाटकामध्ये गेल्या ५ वर्षांपासून हुवळी, धारवाड आणि गुलबर्गा येथे दररोज २४ तास पाणी दिले जात आहे. औरंगाबाद सारख्या शहरात मात्र २ दिवसाआड एकदा पाणी मोठ्या मुश्किलीने दिले जात आहे. पुण्यासारख्या शहरात जास्त पाणी वापरले जात असूनसुध्दा दिवसातून फक्त एकदा पाणी दिले जात आहे. पण आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे कर्नाटकातील या तीन जिल्ह्यात २४ तास

पाणी दिले जात असूनसुध्दा पाण्याची एकूण मागणी कमी झालेली आढळते. याचा थोडक्यात अर्थ असा की मीटर लावून पाणी दिले जात असेल व त्याचबरोबर समाज जाणीवपूर्वक पाणी वापरत असेल तर निव्वळ २४ तास पाणी दिले जाते म्हणून पाणी विनाकारण वापरले जात नाही. पुण्याच्या

जवळच मलकापूर येथे हीच परिस्थिती आढळते. २०,००० वस्तीचे हे गाव २४ X ७ पाणी वापरत आहे. गेल्या १० वर्षांपासून या गावात पाण्याच्या बीलाच्या वसुलीचा दर ९० टक्के च्या वर आहे. यावरून त्या गावची पाण्याचे मूल्य देण्याची तयारी दिसून येत आहे. ही एक वैचारिक क्रांतीच समजावयास हवी. अशा प्रकारचे बदल गावोगाव घडवून आणण्याच्या दृष्टीने भारतीय जल संस्कृती मंडळ जबाबदारी स्वीकारावयास तयार आहे काय ?

५. मला समाधान एकाच गोष्टीचे आहे की यावर्षीचे जल साहित्य संमेलनाचे उद्घाटक हे एका विद्यापीठाचे कुलगुरु आहे तर यजमान हे एक आभियांत्रिकी महाविद्यालय आहे. भविष्यातील होणाऱ्या सर्व परिवर्तनाचे केंद्र हे विद्यापीठे व महाविद्यालय राहावयास हवीत कारण येथूनच विचार प्रसारित होतात व त्यातून बदल घडून येण्याची शक्यता राहाते.

६. आपल्याला माहितच आहे की जागतिक जलदिनाप्रमाणेच एक

जागतिक प्लंबिंग दिवसही साजरा करण्यात येतो. दर वर्षी ११ मार्चला प्लंबिंग दिवस साजरा होत आहे. आज गावोगाव नळानी पाणी देणे सुरु झाले आहे पण नळाची जोडणी जुनी किंवा खराब झाली तर पाण्याची गळती सुरु होते. मोठ्या गावात तर या गळतीला काही सीमाच नसते. अशा परिस्थितीत ही गळती थांबविण्याची जबाबदारी प्लंबिंग च्या कारागिरांवर येवून पडते व त्यामुळे बदलत्या परिस्थितीमुळे या दिनालाही आता जगात महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

७. याही पुढे जावून आज जगात १७ नोव्हेंबर रोजी वर्ल्ड टॉयलेट डे ही साजरा केला जात आहे. आपल्या देशात आज बऱ्याच घरात टॉयलेट ची सोय उपलब्ध नाही याच्या उलट जगात टॉयलेट्सद्वारे स्वच्छता कशी राखली जावी हा विचार मनावर बिंबवण्यासाठी अशा प्रकारचा दिवस साजरा करण्यात येतो.

अशा प्रकारचे विविध प्रश्न आजही आपल्या देशात अनुत्तरित आहे यावर चर्चा करण्याची गरज आहे व त्यातूनच भविष्यातील सुधारणा अपेक्षित आहेत. हा विचार मनात बाळगून भविष्यातील जल साहित्य संमेलनांनी हे विषय हाती घ्यावेत असे मला वाटते.

अध्यक्ष न्यायमूर्ती चपळगावकर यांच्या अध्यक्षीय समारोप :

९ वे जल साहित्य संमेलन अत्यंत धुमधडाक्याने साजरे झाले त्याबद्दल सर्व कार्यकर्त्यांचे मी मनापासून अभिनंदन करतो. सुरुवातीला अशा प्रकारच्या संमेलनात चर्चा होणारे विषय व निवडलेले वक्ते विषयाला पाहिजे तेवढा न्याय देतांना दिसत नव्हते पण या वर्षी मात्र या दोन्ही बाबतीत भरपूर सुधारणा झाल्याचे निदर्शनास येत आहे. आपण नेहमी पडद्यावर दिसत असलेल्या कार्यकर्त्यांची दखल घेत असतो पण हे संमेलन यशस्वी करण्यासाठी पडद्यामागे तयारी करण्यासाठी जी मेहनत घेण्यात आली ती ही एकंदर व्यवस्थित दिसून आली. त्यांचेही अभिनंदन करणे हे मी झाले कर्तव्यच समजतो.

आतापर्यंतची सर्व संमेलने विविध गावात, विविध प्रदेशात घेण्यात आलीत व त्यामुळे बऱ्याच माणसांना जोडून घेण्यात आपण यशस्वी ठरलो आहोत. त्यामुळे संपूर्ण राज्यभर कार्यकर्त्यांची एक मजबूत फळी तयार झाल्याची दिसून येत आहे ही एक समाधानाची बाब आहे. भविष्यात या कार्यकर्त्यांच्या संख्येत आपल्याला वाढ करायची आहे.

साहित्य संमेलनाच्या संदर्भात मला १-२ सूचनांचाही विचार करावासा वाटतो. पाण्यासंबंधी एखादा तांत्रिक विषय घेवून त्याच्याशी संबंधीत असलेल्या व्यक्तींचे संमेलन घेणे हे जास्त उचित समजले पाहिजे. उदाहरणच द्यायचे झाले तर संपूर्ण नगरपालिकांमध्ये पाणी खात्यात काम करणारे जे कर्मचारी व अधिकारी आहेत त्यांचे संमेलन घेण्यास काय हरकत आहे ? त्यांनाही बदलण्याची इच्छा आहे पण हा बदल कोणत्या दृष्टीने व्हावा याबद्दल त्यांच्या मनात संभ्रम आहे तो दूर करण्यासाठी जर त्यांचे आपण एखादे संमेलन आयोजित

केल्यास त्यांच्याकडून चांगल्या प्रकारचा प्रतिसाद मिळण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

त्याचप्रमाणे दरवर्षी एक सामाजिक घटक (जसे महिला, तरुण, विद्यार्थी) घेवून त्यांचेही संमेलन घेतले जावू शकते. दरवर्षी अशा विविध घटकांच्या संपर्कात आपण आल्यास जल साक्षरतेचा प्रसार आणि प्रचार सर्वव्यापी झाल्याशिवाय रहाणार नाही.

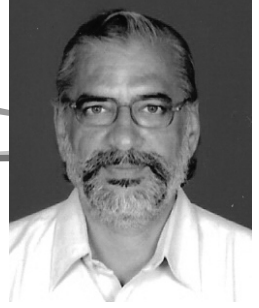
या संमेलनाचा अध्यक्ष म्हणून माझी निवड केली त्याबद्दल सर्व जल कार्यकर्त्यांचे मी आभार व्यक्त करतो आणि आपली रजा घेतो.

कार्यक्रमाच्या शेवटी जल संस्कृती मंडळाचे महासचिव श्री. गजानन देशपांडे यांनी आभार प्रदर्शन करून संमेलनाची सांगता केली.

जल व्यवस्थापनाचा ऐतिहासिक वारसा असलेल्या औरंगाबादमध्ये आयोजित ९ वे जलसाहित्य संमेलन - एक संक्षिप्त वृत्तांत

डॉ. शरद भोगले, औरंगाबाद

९ व्या जलसाहित्य संमेलनाचा उद्घाटन सोहळा गुरुवार, दि. १३ मार्च रोजी अतिशय दिमाखदार पध्दतीने आयोजित केला गेला. यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबादचे कुलगुरु मा. डॉ. विजय पांढरीपांडे हे उद्घाटक म्हणून लाभले तर संमेलनाध्यक्ष न्यायमूर्ती नरेंद्र चपळगावकर होते. डॉ. माधवराव चितळे, डॉ. रा. श्री. मोरवंचीकर इत्यादींची प्रमुख उपस्थिती होती. स्वागताध्यक्ष श्री. मुनिष शर्मा, महासंचालक, एमआयटी, औरंगाबाद होते.

भारतीय जलसंस्कृती मंडळ, शाखा औरंगाबाद आणि एमआयटी, औरंगाबाद यांनी संयुक्तपणे आयोजित केलेले ९ वे जलसाहित्य संमेलन भारतीय सौर दिनांक २२, २३ फाल्गुन शके १९३५ अर्थात १३ व १४ मार्च २०१४ या दिवशी उत्साहात संपन्न झाले. वास्तविक हे संमेलन कोकणामध्ये घेण्याचे आधी ठरले होते. परंतु काही अपरिहार्य अडचणींमुळे कोकणवासियांनी असमर्थता व्यक्त केली. तथापि, आता पुणेकर झालेल्या डॉ. दत्ता देशकर अध्यक्ष, भारतीय जलसंस्कृती मंडळ यांनी आपल्या औरंगाबादच्या पूर्वीच्या प्रदीर्घ वास्तव्याचा उपयोग करित हे संमेलन भारतीय जलसंस्कृती मंडळाच्या औरंगाबाद शाखेच्या पुढाकाराने औरंगाबाद येथे भरविण्याचे ठरविले. एमआयटीचे महासंचालक श्री. मुनिष शर्मा यांनी संस्थेच्या विनंतीला तात्काळ होकार देवून संमेलनाचे स्वागताध्यक्षपदही स्वीकारले. औरंगाबादच्या स्वामी विवेकानंद मार्गावरील (बीड बायपास) एमआयटीचा भव्य परिसर, सुसज्ज, दृकश्राव्य साधनांनी परिपूर्ण, वातानुकूलित सभागृह यासाठी त्यांनी उपलब्ध करून दिले. एमआयटी कॉलेजमधील स्थापत्य अभियांत्रिकी विभागातील सहयोगी प्राध्यापक रमेश पांडव यांनी संयोजक सचिव

तथा सचिव, भारतीय जलसंस्कृती मंडळ, औरंगाबाद शाखा या नात्याने संमेलन आयोजनाचे शिवधनुष्य आपले सहकारी, विद्यार्थी यांच्या मदतीने अतिशय समर्थपणे पेलले.

९ व्या जलसाहित्य संमेलनाचा उद्घाटन सोहळा गुरुवार, दि. १३ मार्च रोजी अतिशय दिमाखदार पध्दतीने आयोजित केला गेला. यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबादचे कुलगुरु मा. डॉ. विजय पांढरीपांडे हे उद्घाटक म्हणून लाभले तर संमेलनाध्यक्ष न्यायमूर्ती नरेंद्र चपळगावकर होते. डॉ. माधवराव चितळे, डॉ. रा. श्री. मोरवंचीकर इत्यादींची प्रमुख उपस्थिती होती. स्वागताध्यक्ष श्री. मुनिष शर्मा, महासंचालक, एमआयटी, औरंगाबाद यांनी पाण्यासारख्या महत्वाच्या प्रश्नावर विचारमंथन होणार असल्याने आपण या जलसाहित्य संमेलनाचे स्वागताध्यक्षपद सत्वर स्वीकारले आणि एमआयटी परिसरातील सर्व सुविधा यासाठी उपलब्ध करून दिल्या असे सांगितले. अर्थात या दोन दिवसांच्या चर्चासत्रामुळे त्यांच्या संस्थेतील प्राध्यपकवृंद, तरुण विद्यार्थी व विद्यार्थिनी यांचा खूप फायदा होणार आहे हाही आमचा उद्देश असल्याचे आवर्जून नमूद केले. भारतीय जलसंस्कृती मंडळाचे

अध्यक्ष डॉ. दत्ता देशकर यांनी आपल्या प्रास्ताविकामध्ये भारतीय जलसंस्कृती मंडळाची उद्दिष्टे, यापूर्वी झालेल्या आठ जलसाहित्य संमेलनाचा आढावा आणि मंडळाची पुढील वाटचाल याबाबत माहिती दिली. एक निष्णात शास्त्रज्ञ व संशोधक म्हणून ख्यातीप्राप्त असलेल्या डॉ. विजय पांढरीपांडे यांनी आपल्या उद्घाटनपर भाषणात अतिशय मोकळेपणाने सध्याच्या संशोधनाच्या ढासळत्या स्तराबद्दल चिंता व्यक्त केली. केवळ पीएचडी मिळविण्यासाठी होणाऱ्या संशोधनाबद्दल त्यांनी निराशा तर व्यक्त केलीच, परंतु प्रगत तंत्रज्ञान पाण्याच्या कार्यक्षम वापरामध्ये कसे उपयुक्त ठरेल याची काही उदाहरणे देत तरुण संशोधक व अभियांत्रिकी विद्यार्थ्यांना उत्कृष्ट मार्गदर्शन केले. संमेलनाचे अध्यक्ष न्यायमूर्ती नरेंद्र चपळगावकर यांचे अध्यक्षीय भाषण उपस्थितांना छापील पुस्तिकेच्या स्वरूपातही देण्यात आले. त्याचा मागोवा या अंकात अन्यत्र घेतला गेला आहेच. या उद्घाटन सोहळ्यामध्ये श्री. श्रीधर खंडापुरकर यांनी लिहिलेल्या 'जलपुष्प' पुस्तकाचे विमोचन करण्यात आले. या सोहळ्याचे सूत्रसंचालन प्रा. डॉ. क्षमा खोब्रागडे, सचिव, भारतीय जलसंस्कृती मंडळ यांनी केले. तर आभार प्रदर्शन श्री गजानन देशपांडे यांनी केले. जलसंवेदन या स्मरणिकेचे विमोचनही मान्यवरांच्या हस्ते करण्यात आले. या सोहळ्यामध्ये महाराष्ट्र शासनाच्या दर्शनिका (गॅझेटियर) विभागाचे सचिव श्री. अरूणचंद्र पाठक यांचा जल गौरव पुरस्कार देवून सत्कार करण्यात आला. थोड्याशा लांबलेल्या परंतु अतिशय माहितीप्रद ठरलेल्या या उद्घाटन सोहळ्यानंतर पहिले तांत्रिक सत्र सुरू झाले.

जलसाहित्य या प्रमुख धारेमधील 'साहित्य अवर्षणाचे पडलेले प्रतिबिंब' या विषयावर आयोजित चर्चासत्राचे अध्यक्षस्थान सिध्दहस्त ग्रामीण लेखक प्राचार्य रा.रं. बोराडे यांनी भूषविले. तरुण प्राध्यापक प्रा. वि.रा. राठोड व सुप्रसिध्द लेखक - प्रकाशक श्री. बाबा भांड यांनी या सत्रात विषयाची अतिशय अभ्यासपूर्ण अशी मांडणी केली. गेल्या सुमारे दीडशे वर्षांचा मराठी साहित्याचा आढावा घेत त्यांनी अवर्षणाचे पडलेले प्रतिबिंब श्रोत्यांच्या डोळ्यासमोर उभे केले. श्रीमती डॉ. प्रतिभा देशपांडे या सत्राच्या सूत्रसमन्वयक होत्या.

दुसरे तांत्रिक सत्र पर्यावरण धारेतील जलप्रदूषण या विषयावर होते. या सत्राचे अध्यक्षस्थान उच्च न्यायालयाचे निवृत्त न्यायमूर्ती न्या. अंबादासराव जोशी यांनी भूषविले. पुण्याचे श्री. विनोद बोधनकर, कोल्हापूरचे डॉ. अनिलराज जगदाळे आणि औरंगाबादच्या डॉ. क्षमा खोब्रागडे यांनी अतिशय अभ्यासपूर्ण मांडणी केली. पर्यावरणप्रेमी व अभ्यासक असलेल्या न्या. अंबादासराव जोशी यांनी अत्यंत उद्बोधक अध्यक्षीय समारोप केला. सूत्रसमन्वयक म्हणून पक्षीमित्र डॉ. दिलीप यार्दी यांनी काम पाहिले. श्री. विनोद बोधनकर यांची प्लास्टिक वापराच्या समस्येवरील पुण्यातील शाळांच्या प्रकल्पाची माहिती अनेकांना उद्बोधक तर वाटलीच परंतु औरंगाबाद शहरातील काही शाळांमध्ये

हा उपक्रम राबविण्याचा मानसही काहींनी व्यक्त केला.

जलसाक्षरता धारेतील ' उद्योगासाठी पाणी' या विषयावर हे तिसरे सत्र आयोजित करण्यात आले. या सत्राचे अध्यक्षस्थान उद्योजक श्री. रमेश पोकर्णा यांनी भूषविले. तर प्रसिध्द उद्योजक व सीएमआयचे अध्यक्ष श्री. मिल्हीद कंक तसेच उद्योजक श्री. मुकुंद कुलकर्णी, श्री. मुकुंद बडवे यांनी आपले विचार मांडले. श्री. अहिरे यांनी सूत्रसमन्वयक म्हणून काम पाहिले.

सायंकाळी पाण्यावरच्या कविता या मुख्य विषयाला धरून आयोजित केलेले कविसंमेलन खूपच रंगले. या कविसंमेलनाचे अध्यक्षपद सुप्रसिध्द कवी डॉ. दासू वैद्य यांनी भूषविले. श्री. श्रीधर खंडापुरकर, श्री. अरूण रसाळ, श्री. मनोहर नरांजे इत्यादी कवींनी यामध्ये आपल्या पाण्यावरच्या कविता सादर केल्या. या संमेलनाचे सूत्रसमन्वयक म्हणून श्री. लक्ष्मीकांत धोंड यांनी काम पाहिले. नाशिकच्या पेठे एज्युकेशन सोसायटीच्या तरुण कार्यकर्त्यांनी पाण्यावरची एकांकिका अतिशय समर्थपणे सादर केली. अशारितीने संमेलनाचा पहिला दिवस भरगच्च कार्यक्रमाने कसा पार पडला हे समजलेच नाही.

शुक्रवार, दि.१४ मार्च २०१४ रोजी पाचव्या सत्रामध्ये जलदिंडीचे प्रवर्तक पुण्याचे डॉ. विश्वास येवले यांची प्रकट मुलाखत वाल्मीचे निवृत्त प्राध्यापक डॉ. शरद भोगले यांनी घेतली. डॉ. विश्वास येवले यांचे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व, प्रचंड वाचन, अभ्यासक व अध्यात्मिक बैठक, जलदिंडी उपक्रमाची माहिती अशा अनेक पैलूंवर तासभर झालेली ही मुलाखत अनेकांना प्रेरक व मार्गदर्शक वाटली. पुण्यापासून सुरू झालेल्या जलदिंडी या उपक्रमाचे आता महाराष्ट्रात सर्वत्र स्वागत होत आहे व नऊ ठिकाणी हा उपक्रम राबविला जात आहे. या मुलाखतीनंतर औरंगाबादच्या श्याम खांबेकर यांनी लिहिलेल्या व संगीतबध्द केलेल्या जलसंगोपन गीतांच्या ऑडिओ सीडीचे विमोचनही डॉ. विश्वास येवले यांच्या शुभहस्ते करण्यात आले.

लोकव्यवहार धारेमधील 'समन्यायी पाणी वाटप' या विषयावर चर्चासत्र आयोजित करण्यात आले होते. पूर्वनियोजित अध्यक्षांच्या ऐवजी जागतिक किर्तीचे जलतज्ज्ञ व भारतीय जलसंस्कृती मंडळाचे प्रणेते डॉ. माधवराव चितळे यांना या सत्राचे अध्यक्षपद भूषविण्याची विनंती करण्यात आली व त्यानुसार त्यांच्या अध्यक्षतेखाली जलसंपदा विभागातील निवृत्त अभियंते श्री. शामराव नाईक आणि श्री. जयप्रकाश संचेती यांनी समन्यायी पाणी वाटपावर अभ्यासपूर्ण विवेचन केले. दोघांच्या भाषणाचा भर अथवा केंद्रबिंदू हा औरंगाबादजवळील जायकवाडी प्रकल्प हाच होता. मात्र अध्यक्षीय समारोप करताना डॉ. माधवराव चितळे यांनी अनेक आंतरराष्ट्रीय संदर्भ देत केवळ न्यायालयांच्या निर्णयाने असे समन्यायी पाणी वाटप होणार नाही तर लोकसामंजस्य, सहकार्य यातूनच हे प्रश्न सुटू शकतील असे आवर्जून सांगितले. या सत्राचे

सूत्रसमन्वयक श्री. मुकुंद धाराशिवकर हे होते.

स्थापत्यधारेतील 'पाण्याची साठवण व्यवस्था' या विषयावर सातवे सत्र आयोजित करण्यात आले होते. याचे अध्यक्षस्थान श्री. मुकुंद धाराशिवकर यांनी भूषविले. औरंगाबादचे जलदूत स्वयंसेवी संस्थेचे श्री. किशोर शितोळे, औरंगाबादच्या देवगिरी महाविद्यालयाचे उपप्राचार्य डॉ. अशोक तेजनकर आणि औरंगाबादच्या ग्रामविकास या स्वयंसेवी संस्थेचे श्री. नरहरी शिवपुरे यांनी या विषयावर अभ्यासपूर्ण मांडणी केली. सूत्रसमन्वयक म्हणून निवृत्त अभियंता श्री. प्रदीप मान्नीकर यांनी काम पाहिले.

शेवटचे तांत्रिक सत्र हे जलसाक्षरता धारेमधील 'जलसाक्षरतेचा प्रचार आणि प्रसार कसा करावा' यावर होते. याचे अध्यक्षस्थान डॉ. दत्ता देशकर यांनी भूषविले. या सत्रामध्ये श्री. श्रीराम वरूडकर, श्री. लक्ष्मीकांत धोंड, श्रीमती पवार आणि विद्यार्थी प्रतिनिधी श्री. भरत रिडलॉन यांनी आपले अनुभवसिद्ध प्रतिपादन केले. या सत्राचे सूत्रसमन्वयक म्हणून श्री. लक्ष्मीकांत धोंड यांनी काम पाहिले.

९ व्या जलसाहित्य संमेलनाचा समारोप संमेलनाध्यक्ष न्या. नरेंद्र चपळगावकर यांच्या अध्यक्षतेखाली झाला. पूर्वीच्या सर्वच जलसाहित्य संमेलनातील प्रथेप्रमाणे या समारोप सत्रामध्ये डॉ. माधवराव चितळे यांनी घेतलेला आढावा आणि पुढील कार्याची दिशा खूपच उद्बोधक अशी ठरली. अध्यक्षीय समारोपामध्ये न्या. नरेंद्र चपळगावकर यांनी पुढील संमेलने आयोजित करण्याबाबत काही उपयुक्त सूचना दिल्या. प्रा. रमेश पांडव यांनी आभार प्रदर्शन केले. संमेलन यशस्वी करण्यासाठी अविश्रांत मेहनत घेणाऱ्या व्यक्तींचा डॉ. माधवराव चितळे यांच्या हस्ते स्मृतिचिन्ह देवून गौरव करण्यात आला. मंडळाचे समन्वय सचिव श्री. गजानन देशपांडे यांनी संमेलनाच्या सर्व प्रयोजकांचे ऋण व्यक्त केले आणि नियोजित वेळेपेक्षा सुमारे तासाभराच्या विलंबाने संमेलनाचे सूप वाजले. संमेलनस्थळी जलसाहित्य व जल व्यवस्थापन विषयक मॉडेलस इत्यादींचे छोटेसे प्रदर्शनही लावण्यात आले होते.

या जलसाहित्य संमेलनामध्ये सहभागी झाल्यानंतर काही सूचना कराव्याशा वाटतात. सातत्याने नऊ वर्षे जलसाहित्य संमेलन भरविणे ही बाब अत्यंत कौतुकास्पद व आनंददायी आहे. संमेलनाध्यक्ष न्या. नरेंद्र चपळगावकर यांनी प्रतिनिधींची व उपस्थितांची तुरळक संख्या लक्षात घेवून पुढील अधिवेशनात अधिक प्रतिनिधी व उपस्थिती कशी मिळविता येईल याचा आवर्जून प्रयत्न करावा असे सुचविले. या संदर्भात असे मनात येते की दोन दिवसांचे संमेलन असावे का, महाराष्ट्रातील कोकण व विदर्भातून येणे- जाणे व दोन दिवस संमेलन असे एकूण चार दिवस देण्यासाठी वेळ, पैसा, उत्साह किती जणांकडे असेल ? समजा एक दिवसाचे संमेलन ठेवले तर फरक पडेल का ? दरवर्षी एक संमेलनाएवजी दोन वेगवेगळ्या ठिकाणी एकेक दिवसाची संमेलने घेतल्यास फरक पडेल का ?

आतापर्यंतच्या सर्वच संमेलनामध्ये वक्त्यांची संख्या, सत्राचे अध्यक्ष व समन्वयक हे अक्षरशः हात धुवून घेतात व त्यांना आवरणे अवघड जाते. सगळे वेळापत्रक कोलमडते. उपस्थित प्रतिनिधींना सहभागी होता येत नाही. विद्यार्थी वर्गाचा अपवाद वगळता अन्य उपस्थित बरेचसे वयस्कर असतात. या सर्वांमुळे संमेलनातील खरा उद्देश राहतो बाजूला व आयोजकांना कार्यक्रम उरकण्याशिवाय पर्याय राहत नाही. या सूचना मी माझ्या लेखी प्रतिसादात (Feedback form) दिलेल्या आहेत. योग्य तो विचार व्हावा यासाठी त्या सर्वांच्या विचारासाठी म्हणून लिहित आहे.

शेवटी प्रा. रमेश पांडव, एमआयटीचे सर्व विद्यार्थी, स्टाफ यांनी घेतलेल्या प्रचंड मेहनतीचे कौतुक करावे तेवढे थोडेच. सर्व व्यवस्था अतिशय उत्तम आणि चोख होत्या. विद्यार्थ्यांची तत्परता, सौजन्य आणि आग्रह यामुळे चविष्ट भोजन अधिकच आनंददायी वाटले. या सर्व टीमचे मनःपूर्वक अभिनंदन.

शब्दकोड्याचे उत्तर

१	कृ	२	प	३	रा	४	श	५	स
६	षि	७	ठ	८	ग	९	हा	१०	क
११	व	१२	ण	१३	क	१४	ट	१५	क
१६	ल	१७	क्ष	१८	पो	१९	र	२०	गा
२१	ता	२२	ह	२३	ड	२४	क	२५	ला
२६	वे	२७	आ	२८	रा	२९	गे	३०	ट
३१	इ	३२	गो	३३	आ	३४	आ	३५	आ
३६	क	३७	व	३८	ठ	३९	प	४०	य
४१	स्वि	४२	नी	४३	स्वि	४४	नी	४५	नी

वाचा आणि विचार करा

मानव सोडून सर्वच प्राणीमात्र व वनस्पती सदैव चक्रकार गतीने निसर्गात देवाण घेवाण करीत असतात. मानव हा असा एक प्राणी आहे की जितके देतो त्याच्यापेक्षा निसर्गापासून जास्त घेत असतो.

जलसाक्षरतेवरील नाशिक एज्युकेशन सोसायटीच्या शिक्षक वर्गाने सादर केलेले जलसाक्षरतेवरील पथनाट्य

नाशिक एज्युकेशन सोसायटीचे अध्यक्ष श्री. सूर्यकांत रहाळकर यांचा एक दिवस फोन आला व ९ व्या जल साहित्य संमेलनात आम्ही एक पथनाट्य सादर करू शकतो काय अशी पृच्छा

केली. त्यांची ही कल्पना अतिशय उत्कृष्ट असल्यामुळे तिचा एकदम स्वीकार केला गेला आणि पहिल्या दिवशी कवी संमेलनाच्या आधी या पथनाट्याचे सादरीकरण करण्यात आले. जलसाक्षरतेबद्दल यात काय नव्हते ? पाण्याचा चुकीचा वापर, विनाकारण नळ चालू ठेवणे, मुखमार्जन करतांना नळ चालूच ठेवणे, अर्धवट पाणी पिऊन ग्लास मधून उरलेले पाणी फेकून देणे, फरशा धुतांना पाण्याचा अतिवापर, आंगोळीसाठी आवश्यकतेपेक्षा जास्त पाण्याचा वापर, गच्चीवरील पाण्याची टाकी भरून वाहणे, पाणी वापरून मोटारगाड्या धुणे, रस्त्यावरील पाईप फुटून पाण्याचा नाश, शेतीमध्ये मोटर सुरू करून तुडंब पाण्याचा वापर, पाण्यासाठी भांडणे या सारख्या गोष्टी पथनाट्यात अत्यंत चांगल्या प्रकारे दाखवण्यात आल्या. त्याचे परिणाम म्हणून आठवड्यातून एकदा पाणी, पाणी विकत घेणे, सोनं देवून सुध्दा पाणी न मिळणे, पाण्याअभावी ओसाड जमिनी, जनावरांचे तडफडून मरणं, पिक बुडल्यामुळे कर्जाचे डोंगर याही गोष्टी दाखविण्यात आल्यात. यावर उपाय म्हणून लोकसहभाग, पाण्याची बचत तोट्या दुरूस्त करून पाण्याचा गैरवापर थांबविणे, शिळे पाणी म्हणून ते फेकून न देणे, गच्चीवरील पावसाचे पुनर्भरण, जल साठ्यांचे प्रदूषण होवू नये याची खबरदारी घेणे, तुषार सिंचन व ठिबक सिंचनाचा शेतीसाठी वापर या विविध मार्गांद्वारे पाणी प्रश्न सोडविण्यासाठी कशी मदत केली जावू शकते याचेही वर्णन फार चांगल्या प्रकारे सादर करण्यात आले. शेवटी जलसाक्षरतेची पंचसूत्री दाखवून पथनाट्याचा शेवट झाला. या साठी शिक्षक वर्गाने घेतलेले परिश्रम प्रत्येक हालचालीतून दिसत होते. पथनाट्याच्या टीमचे सर्वातर्फे अभिनंदन.

श्री. शाम खांबेकर यांच्या पाण्यावरील ध्वनीफितीचे प्रकाशन

श्री. खांबेकर मराठवाड्यातील एक गीतकार आणि ध्वनीफितीचे निर्माते म्हणून ओखळले जातात. त्यांनी 'जलसंगोपन गीतं' नावाची एक ध्वनीफित तयार केली आहे. तिचे प्रकाशन करण्याचा योग या जल साहित्य संमेलनात आला. जलदिंडीचे प्रवर्तक डॉ. विश्वास येवले यांच्या हस्ते ह्या ध्वनीफितीचे प्रकाशन करण्यात आले. या प्रसंगी बोलतांना श्री. खांबेकर यांनी जलसाक्षरतेच्या संदर्भात त्यांनी केलेल्या कार्याचे विवेचन केले आणि जलसाक्षरतेचे एक माध्यम म्हणून अशा प्रकारच्या ध्वनीफिती निर्माण केल्यास त्या संदर्भात मी भारतीय जल संस्कृतकी मंडळाला संपूर्ण सहकार्य करावयास तयार आहे याची ग्वाही त्यांनी दिली. त्यांच्या शर्टावर छापलेली पाण्यावरची कविता त्यांचा या कार्यात किती आणि कसा सहभाग होवू शकतो याची एक प्रचितीच होती. त्यांनी मदतीचा पुढे केलेला हात हा भारतीय जल संस्कृती मंडळ निश्चितच स्वीकारेल. या संदर्भात काय करता येईल या बाबत विचार करण्यासाठी लवकरच श्री. खांबेकर यांची भेट घेण्यात येईल असे मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. देशकर यांनी सांगितले. हॅट्स ऑफ श्री. खांबेकर !

वाचा आणि विचार करा

नगरपालिकांद्वारे पाण्याचे वितरण करतांना थोडीबहुत गळती अपेक्षितच असते. आंतरराष्ट्रीय प्रमाणानुसार ८ ते १० टक्के गळती क्षम्य समजली जातेपण आपल्या देशात हे गळतीचे प्रमाण २५ ते ३० टक्क्यांच्या दरम्यान आहे. ही निश्चितच गंभीर बाब समजावयास हवी. त्यामुळे सामान्य नागरिकाला नगरपालिका जेवढे पाणी पुरविते त्याच्या फक्त ७५ टक्के पाणी त्याला वापरायला मिळते. शिवाय २५ टक्के पाण्यावरचा शुध्दीकरणाचा व पुरवठा करण्याचा खर्च वाया जातो तो वेगळाच !